

דת ולאומיות ביהדות ברית-המועצות: תופעת החזרה-בתשובה לאחר תקופת סטלין

בנימין פינקוס

האומנם אפשר לקרוא לתופעת 'החזרה-בתשובה' של צעירים יהודים בברית-המועצות 'תופעה היסטורית' במלוא מובן המלה? כמובן, אם המונח 'תופעה היסטורית' מציין ארוע בודד וחד-פעמי, ללא השפעה מעמיקה על ציבור ניכר של אנשים, אלא דווקא התרחשות היסטורית חשובה לאורך זמן, אזי אין כל ספק כי העובדה שלא מעטים מבין יהודי ברית-המועצות התקרבו אל הדת לאחר תקופת סטלין והתעניינו בה, ובעיקר בדת היהודית, היא אומנם 'תופעה היסטורית' בעלת חשיבות בלתי-מבוטלת.

נשאלת אפוא השאלה אם לפנינו תופעה מכודדת, פנימית-יהודית, המתפתחת ללא קשר ברור להתפתחות כלל-סובייטית או אף להתפתחות כלל-עולמית, או לפנינו דווקא תופעה רחבה והשתקפותה היהודית הספציפית, חלק אינטגרלי מתהליך של תחייה דתית והתגברות פונדמנטליזם דתי? האם תופעת החזרה-בתשובה ביהדות ברית-המועצות הייתה חלק מתופעה תרבותית כללית יותר, כמו תופעות אחרות בתרבות היהודית, שהיו חלק מתהליך החילון הכלל-עולמי בראשית המודרניזציה? יתר-על-כן, אם אומנם אפשר להבחין בתהליך כללי של תחייה דתית, כיצד משתלבת בו יהדות ברית-המועצות, אשר במשך תקופה ארוכה נמצאת מנותקת כמעט כליל מזרמי התפתחות חיצוניים כלל-עולמיים?

קל יותר להציג שאלות פְּבֻדוֹת-משקל אלו מאשר לתת להן תשובה מבוססת ומשביעת-רצון, במיוחד כשאנו נמצאים רק בראשית המחקר ההיסטורי על התופעה הכלל-עולמית ובהעדר מחקר כלשהו על תופעת החזרה-בתשובה ביהדות ברית-המועצות.¹ יתר-על-כן, מאחר שאנו נמצאים בשלב הראשון של התופעה,

1. לעתים רחוקות בלבד אפשר למצוא בספרות העוסקת בתופעת החזרה-בתשובה במדינת ישראל התייחסות כלשהי גם ליהודי ברית-המועצות. ראה במיוחד: א' תמרזון, השאלה והתשובה, ספרות תנועת התשובה, תל-אביב 1983, עמ' 238-261. ב-1985 פורסם מאמרו של ס' קריין, 'החזרה לדת בקרב יהודי ברית המועצות', גשר, 112 (1985), עמ' 82-88. בארצות-הברית הוגשה באוניברסיטת 'בראון' עבודת דוקטור של קווין לוריא: K. Lurie, 'Soviet Jewry in Jerusalem: An Ethnography of Religion and Social Change', Ph.D., Brown University, Providence 1990; ראה גם ספר תיעודי חשוב: Vosemnadtsat, Jerusalem 1989; זה עתה הופיע בעברית פרק מספרו של עמנואל סיון על הפונדמנטליזם הדתי בדתות היהודית, הנוצרית והמוסלמית: ע' סיון, 'תרבות המובלעת', אלפיים, 4 (1991), עמ' 45-98.

חסרה לנו עדיין הפרספקטיבה ההיסטורית הנחוצה לשם עריכת מחקר השוואתי. גם אין להתעלם מקושי נוסף – הנושא רגיש מאוד ועובדה זו מקשה על עריכת מחקר אובייקטיבי.

מכל האמור לעיל ברור שהצבנו לעצמנו מטרה מוגבלת: לאתר את עצם הקיום של תופעת החזרה-בתשובה ביהדות ברית-המועצות על רקע מצבה של הדת היהודית לאחר תקופת סטלין, לבחון את הסיבות להתפתחותה של התופעה, חרף המאבק המתמיד נגדה וחרף תהליך החילון המואץ, ולמצוא את ממדיה בהקשר ההיסטורי הכללי של תולדות היהודים בברית-המועצות. אולי חשוב לציין, כי מחקר זה הוא חלק ממחקר מקיף יותר שנערך במרכז למורשת בן-גוריון על התנועה הציונית בברית-המועצות בשנים 1947–1987, ומעניין יהיה להשוות בין שתי תנועות חברתיות ורעיוניות אלו.²

הדת היהודית בברית-המועצות והחוזרים-בתשובה – נתונים חלקיים

ברשותנו עדיין מעט מאוד נתונים על הדת היהודית בברית-המועצות. לפי הפרסומים הרשמיים מ-1976 היו בכל רחבי ברית-המועצות כ-50 עד 60 אלף יהודים דתיים ו-92 בתי-כנסת.³ עם-זאת נתונים אלו בוודאי אינם מדויקים, לא באשר למספר היהודים הדתיים ולא באשר למספר בתי-הכנסת. לפי סקר של בנימין פיין ואחרים, שנערך ב-1976 בברית-המועצות, רק 7 אחוזים מן הנשאלים הגדירו עצמם כמאמינים דתיים, 53 אחוזים אמרו שלמרות שאין הם מאמינים בדת היהודית, הם רוחשים לה כבוד, 17 אחוזים גילו השקפה אתאיסטית מובהקת. ... 21 אחוזים אמרו שהיו פוקדים את בתי-הכנסת בקביעות לולא היה הדבר כרוך בקשיים ו-50 אחוזים נוספים טענו שהם מבקרים בבתי-כנסת "מדי פעם בפעם".⁴ בסקר שנערך בראשית שנות השבעים בישראל, 20 אחוזים מבין 2080 עולים מברית-המועצות קבעו שהם דתיים, ואילו מ-472 הפעילים הציוניים שעלו לישראל בשנים 1967–1973 9.9 אחוזים ביקרו בבית-כנסת באופן סדיר ו-23.3 אחוזים באופן בלתי-סדיר.⁵ כמובן, אין להסיק מכך

2. ב' פינקוס, תחייה ותקומה לאומית: ציונות ותנועה ציונית בברית-המועצות, 1947–1987, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר (עומד להופיע בקרוב).
3. I. Shapiro, 'Jewish Believers in the USSR', *Moscow News*, 7.2.1976; ראה ביתר פרוט על הדת היהודית בברית-המועצות: ב' פינקוס, יהודי רוסיה וברית המועצות: תולדות מיעוט לאומי, קריית שדה-בוקר 1986, עמ' 429–446.
4. ב' פיין (ואחרים), 'הזהות היהודית של יהודי ברית המועצות', האינטליגנציה היהודית בברית המועצות, 5 (1981), עמ' 88; וראה את הלוחות הסטטיסטיים של הסקר שנערך בברית-המועצות ב-1976: B. Fain, M. Verbit, *Jewishness in the Soviet Union*, Jerusalem 1984.
5. שני הסקרים נעשו במרכז לתיעוד ולחקר יהדות מזרח-אירופה, בעריכת מ' אלטשולר וב' פינקוס.

שהם אומנם היו דתיים, שהרי לביקוריהם בבתי הכנסת היו טעמים לאומיים-ציוניים. בסקר שנערך בעיר דטרויט, 18.3 אחוזים מן המהגרים היהודים מברית-המועצות קבעו שהם דתיים.⁶ אפשר אפוא לאמוד את מספר היהודים הדתיים בסוף שנות השבעים ולהניח כי שיעורם היה 5 עד 7 אחוזים מתוך שני מיליון יהודים לערך שהתגוררו בעת ההיא בברית-המועצות. כמובן, בהשוואה לציבור היהודי במדינת ישראל או בארצות-הברית השיעור הזה הוא שיעור נמוך למדי.⁷

אומנם בשנות השמונים התחוללה התעוררות דתית ביהדות ברית-המועצות, גם אצל בני-הנוער, אולם נתונים אלו לא השתנו כנראה בצורה משמעותית. מבחינת זהותם הלאומית, היהודים הדתיים והיהודים המסורתיים נחלקו לתת-קבוצות אחדות, בעלות גישות שונות באשר לשאלות קיומיות של דת ולאום בברית-המועצות. מבחינה חברתית-דתית אפשר לדבר על שלוש קבוצות: החרדים הוותיקים, המסורתיים והדתיים האקטיוויסטיים, אשר רובם ככולם חוזרים בתשובה שנחלקו, כפי שנראה בהמשך, לזרמים דתיים אחדים. לתת-קבוצה הראשונה השתייכו בעיקר יהודים מבוגרים שהיו מרוכזים ברפובליקות המערביות וברפובליקות הקווקזיות והאסייתיות של ברית-המועצות. יהודים אלו העמידו את הדת מעל לכל יתר השיקולים הלאומיים ובמשך תקופה ארוכה היו מוכנים להשאר בברית-המועצות, בתנאי שהייתה להם אפשרות לקיים את מצוות הדת. בהעדר חרות דתית, הם היו מוכנים להגר, אך לא רק למדינת ישראל.

לתת-קבוצה השנייה השתייכו בעיקר היהודים הלא-אשכנזים (הגרוזים, הבוכרים והיהודים ההרריים): הדת היא אחד הרכיבים בזהות הקהילתית-עדתית ובזהות המשפחתית שלהם, שהן עדיין חזקות למדי.

כיצד הוערכה האפשרות של תחיית הדת היהודית בברית-המועצות לאחר תקופת סטלין? א' גרשוני, מהחוקרים הוותיקים של הדת היהודית בברית-המועצות ומקורב ל'מוסד הרב קוק', שאל עוד ב-1970 את השאלה הבסיסית והנוקבת בדבר 'מצב הדת בקרב היהודים הצעירים' והשיב בנימה פסימית למדי: 'לצערנו הרב אין בידינו עובדות רבות המעידות על נטיה דתית אצל הנוער היהודי'.⁸ סמיון ינטובסקי, מאנשיה של תנועת חב"ד בברית-המועצות, ערך בשנים 1979-1981 מחקר בקהילות יהודיות רבות בכל רחבי המדינה, מהאזורים המערביים של אוקראינה וביילורוסיה דרך הקווקז ועד לאסיה המרכזית ולסיביר; ב-1987 הוא פרסם את מסקנתו ללא שינוי בספרו: 'כמעט בכל בתי-הכנסת מספר היהודים המשתתף בתפילות עומד על מניינים קבועים, מספר המשתתפים במצוות הדת קטן אף הוא ולעתים רחוקות בלבד ניתן לפגוש בעת קיום התפילות נשים ונוער, דבר המוכיח את ניכורם מהדת. כמעט בכל

6. D. N. Jacobs (ed.), *Studies of the Third Wave*, Boulder (Colorado) 1981.

7. פרופ' דניאל אלעזר מאוניברסיטת בר-אילן כותב בנושא זה: 'היום יש בקרוב 600,000 יהודים אורתודוקסים בארצות הברית, עוד 850,000 יהודים אורתודוקסים בישראל ואולי עוד 750,000 יהודים המקיימים אורח חיים אורתודוקסי בשאר חלקי העולם'. ד' אלעזר, 'מיהו יהודי וכיצד: הדמוגרפיה של הזהות הדתית היהודית', גשר, 115 (1986/7), עמ' 55.

8. א' גרשוני, יהודים ויהדות בברית המועצות, ירושלים תש"ל, עמ' 247.

מקום חסר הלימוד ההתחלתי והבסיסי (לשון) והמתקדם ביותר (דף גמרא); לא נתקלתי בקיום חופות ובריתות-מילה והדבר יוצר את הרושם של איבוד הערכים הלאומיים והדתיים. וכתוצאה מכל זה חייבים לקבוע שבית-הכנסת איבד את כוח המשיכה שלו ואילו הקהילה [איבדה] את עצמאותה. תהליך ההתבוללות מתקדם.⁹ הנתונים החלקיים שפורסמו הן בברית-המועצות והן בארצות אחרות על שנות השבעים משרטטים תמונה באשר למידת ההשתתפות הפעילה של היהודים בתפילות בימי חול, בשבתות ובחגים; בנובוסִבִּירסק, עיר ששוכנת בה אוכלוסייה יהודית בת 11,000 נפש לערך, השתתפו בחגים בין 100 ל-200 מתפללים (אחוז אחד עד שניים); בקוֹיִבִּישב שוכנים כ-16,000 יהודים ונמנו בה 150-450 מתפללים (אחוז אחד עד שלושה); בלְנינגְרַד נמנו מתוך כ-160,000 יהודים 2000-2500 מתפללים (פחות משני אחוזים); בקיִשִּׁינְיב נמנו כ-800-900 מתפללים (שלושה אחוזים).¹⁰ פרופסור ישראלי שביקר בברית-המועצות באוגוסט 1979 מצא רק מניינים ספורים של מתפללים במוסקווה בימי חול; בשבת נמנו כ-350 איש, רובם זקנים. בלנינגרד התפללו בשבת כ-100 איש ובקייב כ-80 איש.¹¹ כמוכן, המצב שונה בחגים הדתיים-הלאומיים, ובמיוחד בראש-השנה, בשמחת-תורה ובפסח. כך, למשל, ב-1981 השתתפו 5000 יהודים בחגיגות הפסח במוסקווה ובשמחת-תורה השתתפו 20 אלף.¹² עם-זאת ברור כי רוב המשתתפים בחגים אלו כלל לא היו דתיים והם רק ביטאו בהשתתפותם את רגשותיהם הלאומיים, בהעדר כל אפיק רשמי אחר לביטויים בברית-המועצות דאז.

על רקע עובדות אלו, כיצד להתייחס להכרזות הניצחון של החוזרים-בתשובה? פרופ' ירמיהו בֶּרְנוֹבֶכר מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב, יושב-ראש תנועת 'שמיר' של חב"ד בישראל, הכריז בהזדמנויות שונות כבר בראשית שנות השמונים על קיומם של אלפי ורבבות חוזרים-בתשובה מבין בני-הנוער היהודי בברית-המועצות; ב-1982 הוא קבע, בראיון לידיעות אחרונות: 'לפי הנתונים שבידי מקיף גל זה כבר עתה אלפי צעירים, בעיקר גילאי 20-30, רובם ככולם בעלי השכלה אקדמאית, הם מקדישים את זמנם ללימוד אינטנסיבי של נושאים ביהדות החל מהחומש עם פירוש רש"י וכלה בפילוסופיה יהודית. רבים מהם נחשבים לבעלי-תשובה, שהחלו לקיים מצוות עשה'.¹³ לעומת-זאת, עוזרו של פרופ' ברנובכר ב'שמיר', פנחס גיל, אמר בדיון על החזרה-בתשובה שהתקיים ב-1989: 'בקרוב היהודים הסובייטיים אנו בקושי מונים

9. I. Tayar, (S. Iantovsky), *Sinagoga - razgromlennaya no nepokorennaya*, Jerusalem 1987, p. 212

10. A. Babii, M. Goldenberg, D. Tabankara, *Preodolenie religii i utverzhdenie ateizma v moldavskoi SSR*, Kishinev 1983, p. 153; *Moscow News*, 7.2.1976

11. Y. Ro'i, 'Jewish Religious Life in the USSR', *Soviet Jewish Affairs*, 2 (1980), pp. 41-43

12. S. Rozenblum, *Etre Juif en U.R.S.S.*, Paris 1987, p. 104

13. 'יהדות רוסיה מחפשת שורשים', ידיעות אחרונות, 5.11.1982

עשרת-אלפים בעלי תשובה, אף אם נכלול במספר זה את אלה שעושים זה עתה את צעדיהם הראשונים לקראת עמם.¹⁴ עד עתה לא פורסמו נתונים מוסמכים כלשהם על החוזרים-בתשובה כברית-המועצות, ועל כן עלינו להתבסס בזהירות מרבית על האומדנים החלקיים שמסרו ראשי הקבוצות של החוזרים-בתשובה עצמם ומבקרים כברית-המועצות, ולנסות להגיע על סמך עדויות אלו לאומדן כללי. ב-1985 נמסר שמספר החוזרים-בתשובה במוסקווה מגיע ל-300 עד 400 איש.¹⁵ איזי ליבלר, מראשי הקונגרס-היהודי-העולמי הנמצא בקשר עם יהודי ברית-המועצות כבר משנות החמישים, כותב כי ב-1987 היו במוסקווה, לפי דברי החוזר-בתשובה גרישה רוזנשטיין, 500 משפחות דתיות,¹⁶ אולם לא כולן משפחות של חוזרים-בתשובה, לעומת מאה בלבד ב-1983.¹⁷ קהילת החוזרים-בתשובה השנייה בגודלה נמצאת בלנינגרד ומונה בין מאה ל-300 משפחות.¹⁸ קבוצות קטנות יותר, מניין עד שלושה מניינים של חוזרים-בתשובה, התקיימו גם בערים אחרות כגון אוֹדֶסָה, וילְנָה, ריֶגָה, מוֹזִיר, קוֹיבִיטְשִׁב וטְשֶׁקֶנט. אם נסכם נתונים חלקיים אלו, נוכל להגיע לאומדן של כאלף משפחות או 2000 עד 2500 איש שחזרו-בתשובה בתקופת השיא של השנים 1987-1983. אין זה מעט כלל וכלל בהשוואה לכמה אלפים של חוזרים-בתשובה במדינת ישראל, שאוכלוסייתה היהודית כפולה מאוכלוסייתם של יהודי ברית-המועצות.

שלבים בהתפתחות החזרה-בתשובה כברית-המועצות

בין החוזרים-בתשובה עצמם ואלה המקיימים עמם מגע בשנים האחרונות רווחת הדעה שתופעת החזרה-בתשובה כברית-המועצות החלה למעשה רק בראשית שנות השמונים, הגיעה לשיאה בשנים 1983-1986 ולמן 1987 מורגשת בה ירידה איטית אך ברורה, הנובעת מהעובדה שחלק מהחוזרים-בתשובה יצאו מברית-המועצות וכן מהשפעת גורמים אחרים. התאור הזה הוא תאור שגוי, ואפשר להסבירו בעובדה שהחוזרים-בתשובה פשוט אינם יודעים שקדמו להם אחרים וכן בנטייתם הטבעית לסבור כי הם החלוצים שהלכו לפני המחנה. עם-זאת, בשנות השמונים אכן ניכרה התרחבות בתופעת החזרה-בתשובה.

חשוב אפוא לבחון את תופעת החזרה-בתשובה מבחינה היסטורית, למצוא את שורשיה ולעמוד על השלבים העיקריים בהתפתחותה. לדעתנו אפשר להבחין בשתי

14. *Vozrozhdenie*, 11 (1989), p. 115.

15. משואה, 4 (1985), עמ' 12.

16. *Soviet Jewry: Report on Visit to Moscow*, Melbourne 1987, p. 113. בדיווח אחר של

איזי ליבלר מ-1988 הוא טוען שבמוסקווה היו 400 משפחות של חוזרים-בתשובה.

17. *Vozrozhdenie*, 22, 50 (1986), p. 140.

18. ראיונות עם יצחק קוגן, אנטולי צ'צ'יק, אלכסנדר יודבורובסקי ויבגניה יודבורובסקיה, שנערכו ב-1987.

תקופות היסטוריות ברורות ובתחילתה של תקופה שלישית: התקופה הראשונה התחילה ב־1956 והסתיימה ב־1974 והתקופה השנייה התחילה ב־1975 והסתיימה ב־1987; מ־1988 מסתמנת תקופה שלישית, ועדיין קשה לדון בה בצורה יסודית, בשל ההתפתחויות החדשות והמהירות במצבם של יהודי ברית-המועצות במהלך התמורות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות הכלליות בברית-המועצות לפני ואחרי התפרקותה.

השנים 1956–1974

האינטליגנציה היהודית בברית-המועצות עברה כמה משברים רוחניים ונפשיים קשים כבר למן המחצית השנייה של שנות השלושים, עם גלי הטרור הרצחני של סטלין, שפגעו ישירות באנשיה או בבני משפחותיהם. המדיניות האנטי-יהודית הקיצונית של סטלין החלה כבר בשנות מלחמת-העולם השנייה והיא הגיעה לשיאה בשנים 1948–1953. נפגעו אז ממאבק החורמה האנטי-יהודי לא רק החוגים הציוניים והלאומיים-יהודיים, אלא גם אנשי האינטליגנציה המתבוללת שהיו נאמנים אידאולוגית ופוליטית למשטר הסובייטי, והם הגיעו לחשבון-נפש נוכח ההתמוטטות המוחלטת של האידאליים שהם התחנכו על-פיהם. שנת 1956 היא ללא ספק שנה מכרעת מהבחינה של 'סגירת המעגל' וניפוץ האשליות. נאומו של חרושצ'וב בפברואר, בוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, ומאורעות פולין והונגריה כחודשים אוקטובר–דצמבר שהצטרפו לאיומי ההשמדה נגד ישראל, כל אלו הביאו חלק מהנוער היהודי לחיפוש דרך-חיים חדשה.

היסוד העיקרי בחיפוש אלו היה מה שהסופר אלכסנדר סולז'ניצין הגדירו 'רצון שלא לחיות בכזב', שהרי המשבר לא היה רק אובדן של דרך אידאולוגית או פוליטית, אלא בעיקר אובדן של דרך מוסרית. אולי אין זה מקרה שיחידים משכבות האינטליגנציה היהודית המתבוללת לחלוטין, נטולי מטען תרבותי יהודי כלשהו ובעלי זכרונות מעורפלים בלבד על ההיסטוריה היהודית, לא פנו דווקא לדת היהודית בחיפושיהם הרוחניים, שהרי בית-הכנסת היהודי הרשמי נראָה בעיניהם 'שאון' או 'תוהו' יהודי, אם להתבטא במלים של המשורר היהודי-רוסי אוסיפ מנדלשטם. כמובן, אין להתעלם מן העובדה שלא היו בתקופה זו רבנים בעלי רמה אינטלקטואלית גבוהה, בעלי יכולת ורצון לפעול למען חזרה-בתשובה של נוער יהודי. לפיכך גם הבחירה בנצרות האורתודוקסית המובהקת של הכנסייה הפרבוסלווית הרוסית לא הייתה מקרית, שהרי הם התחנכו על הספרות הפילוסופית הנוצרית של מחברים פילוסופיים מובהקים כוולדימיר סולובייב וניקולי ברדייב או הסופר הרוסי הדגול לב טולסטוי.

האב אלכסנדר מן הוא מייסד הקבוצה היהודית-נוצרית. מן עצמו התנצר בגיל עשרים, בשנת 1956 הסמלית. הוא נסע ללמוד ביולוגיה באוניברסיטת אירקוטסק, אך לא סיים את לימודיו וחזר למוסקווה ובאמתחתו עבודתו הפילוסופית-דתית

בניהארם, שנכתבה בהשראה ברורה של סולובייב.¹⁹ החל מראשית שנות השישים הלך והתרחב באיטיות חוג היהודים-הנוצרים, בעיקר במוסקווא. מספר חבריו הפעילים היה בתקופות שונות שבעה עד עשרה אנשים וכיניהם אינטלקטואלים ברוכי כישרון מהחוגים הדיסידנטיים: אלכסנדר גליץ, נדוֹדָה מְנְדֶלְשֶׁטֶם, ליאוניד רֶגְלֶמַן, יורי גלזוב ואחרים. לחוג הזה הייתה שלושה בלנינגרד ואף לערים אחרות הגיע. בשלב מסוים התקרבו אליו צעירים יהודים שיהיה להם בעתיד תפקיד חשוב בתנועה הציונית של יהודי ברית-המועצות בשנות השבעים, כגון רומן רוטמן, מיכאל אגורסקי, נתן פיינגולד, ישעיהו אורבוכ ויורי גליץ.

אלכסנדר גליץ, משורר ומחזאי פְּשְׁרוֹנִי שהקדיש חלק חשוב מיצירתו לנושא השואה והאנטישמיות בברית-המועצות, מסביר במאמרו 'מי אני?' את דרכו לנצרות: 'אני יהודי, יהודי שהתנצר. התנצרותי קודם כל משום שאני מאמין בדרך ה', מאמין בטוב, מאמין שחוסר-האמונה הוא הרסני ומביא לכליה, מאמין ומתפעל מאבות אבותינו היהודים: ירמיהו, יחזקאל, ישעיהו, מתי, יונה, שכתבו והשאירו למען האנושות את הספרים הטובים ביותר בתולדות האנושות, את התנ"ך ואת הברית-החדשה'.²⁰ יורי גלזוב אף העמיק והרחיב את ההסבר למהפכה רוחנית-דתית בלתי-צפויה זו אצל בני-הנוער היהודי שהתחנכו על ברכי הפילוסופיה המרקסיסטית-לניניסטית והגיעו לנצרות.²¹ דרך דומה אל הנצרות עברו המשוררים היהודים-רוסים הדגולים בוריס פֶּסְטֶרְנֶק²² ויוסף ברודסקי, שניהם בעלי פרס נובל לספרות, והמשורר נאום קורן-וויין. את הרתיעה מצעד כה מכריע כמו התנצרות הסביר רומן רוטמן: 'רבים מידידי החלו להתנצר, התקיימה בעת ההיא תנועת התנצרות ואני עצמי הייתי קרוב להתנצרות, אולם משהו עצר בעדי. הרגשתי שיתרחש ניתוק שאין לו תקנה'.²³

חשוב לציין שהחוג של היהודים-הנוצרים לא רצה להתנתק מהעם היהודי וממדינת ישראל, שהרי בהתאם לגישת חבריו כלל אין סתירה בין היהדות לנצרות. העם היהודי הוא עם נבחר ובסופו-של-דבר יהא עליו לקבל את ישו ומוטל על היהודים-הנוצרים לפעול למען קידום מטרה נשגבת זו. חברים בחוג הכירו היטב את פרשת 'האח דניאל' (רופאייזן) ומאבקו לשמור על לאומיותו היהודית וציפו לתוצאותיו. רובם התייחסו באהדה לציונות ולמדינת ישראל והיו מעוניינים 'לשוב לארץ אבותיהם', אבל הפחידה אותם, כפי שציין יורי גלזוב, 'שנאת הנוצרים הקיימת

19. ראיון עם פרופ' מיכאל זאנד, 1974; ראיון עם פאבל וסילבסקי, 1979; וראה: A. Men, *Glaube in die 2 Welt*, 2 (1976), pp. 8-10; *Evreisky samizdat*, 12 (1977), pp. 230-234

20. *Evreisky samizdat*, 6 (1974), p. 72

21. V. Glazov, *Tesnye vrata*, London 1973, p. 104

22. על בוריס פֶּסְטֶרְנֶק ואמונתו הדתית ראה: J. Stora, 'Pasternak et le judaïsme', *Cahiers du monde russe et soviétique*, 3-4 (1968), pp. 353-364

23. *Jews in Eastern Europe*, 1 (1972), p. 7

כיום בישראל'. אלכסנדר מן הנמרץ ופעילי הקבוצה השפיעו על מאות ואולי אף על אלפי צעירים. הדבר היה לצנינים בעיני האנטישמים הרוסים, והם רצחו את מן בספטמבר 1990.

'חוג יהודי התורה' הוא קבוצה שנייה של חוזרים לדת, והפעם בכיוון ההפוך, מהנצרות הפנטקוסטלית (כת חג השבועות) אל היהדות. מוצאה של קבוצה מעניינת זו מגליל קרסנודר. היא החלה להתגבש במחצית השנייה של שנות החמישים ובמהרה נהפכה הקבוצה, שכללה יותר ממאתיים איש, לאחת הקבוצות המאורגנות והפעילות ביותר במאבק הציוני למען העלייה למדינת ישראל. ראש הקבוצה, מארגנה ואביה הרוחני הוא דוד ביצל, אשר משחר נעוריו ראה עצמו יהודי וציוני. כדי לקיים את מצוות הדת ולחיות ברוח התורה, הוא ארגן קבוצת עבודה קואופרטיבית ביערות הקווקז. רוב חברי הקבוצה באו ממשפחות מעורבות (יהודיות-רוסיות, יהודיות-גרמניות או יהודיות-אוקראיניות), ואחרים היו נוצרים עם נטיות פרו-יהודיות חזקות.²⁴ לפי השקפתו הדתית של ביצל, ה' ירכז עוד בימינו את כל פזורי ישראל כדי להשיבם לארץ אבותיהם; מדינת ישראל, העם היהודי והתורה חד הם, ובהם גם מתקיימים מיזוג הרוח והחומר שיהפכו למופת ולסמל לאנושות כולה; חיים יהודיים רוח התורה והנביאים במלוא מובן המלה יוכלו להתקיים רק בארץ הקודש.²⁵

אין זה מקרה כלל וכלל שהעיר ריגה, עם עברה היהודי המפואר, התרבותי-לאומי והדתי, הייתה אכסניה לגל ראשון של חוזרים-בתשובה כבר בשנות החמישים. המהנדס מריגה גרגורי מנביץ התבלט בהופעותיו הפומביות ובמשך שנים הגן בכישרון ובלהט על עיקרי הדת היהודית.²⁶ הוא הגיע בגיל מבוגר לאמונה דתית, מתוך חיפושים והתלבטויות בשאלות מוסר, פילוסופיה ומדעים, ומאז הקדיש את חייו לשאלות הדת ובעיקר לשאיפתו להוכיח כי אין סתירה כלשהי בין ספרי התורה לחידושים במדעי הטבע. מנביץ היה מעורה מסוף שנות החמישים בחיי הקהילה היהודית במוסקווה והחל מ-1971 קיים הרצאות פומביות בקהילה. לפי גישתו של מנביץ, היהודים הם חלק מברית הלאומים הסובייטית, אולם הם בעלי עבר היסטורי עצמאי ארוך-ימים, מפואר בהשגיו ובתרומתו לאנושות; העם היהודי אינו יכול להעלם, אינו רוצה להעלם; לא פעם אחת הוא הוכיח את רצונו להתקיים, ואם יהיה צורך בכך – יוכיח זאת פעם נוספת. פתרון הטמיעה אינו רצוי, לפי מנביץ, ואף אינו אפשרי; יתר-על-כן, הוא גם מזיק מבחינת האינטרסים של המשטר הסובייטי, שהרי תמיד לאחר גל התבוללות הגיע תורו של גל אנטישמיות, שהצית את הלאומנות ובשנים האחרונות גם את הציונות; לפיכך הממשל הסובייטי טועה בסרוכו לקיים

24. ראיון עם דוד ביצל, 1975; ביוגרפיות של חברי הקבוצה המרכזיים, שמסר ביצל למחבר.

25. עיקרי גישתו הפילוסופית-דתית סוכמו בספרו: D. Bitzel, *I vozroditisa dusha*, Jerusalem 1986

26. ראה נאומיו של ג' מנביץ בבית-הכנסת הגדול במוסקווה בשנים 1961–1969. גם בשנות השבעים המשיך מנביץ לשאת הרצאות ולהשתתף בפעילות של חוגים ציוניים בברית-המועצות: G. Manevich, *Izbrannye rechi*, Jerusalem 1986

תרבות יהודית בברית-המועצות. אף-על-פי-כן, האם אפשר לומר, שאל מנביץ, כי היהודים הסובייטיים הם ציונים, כסברה המקובלת, ולכן הם אינם נאמנים למולדתם הסוציאליסטית ונוטים להגר לישראל? תשובתו הייתה חד-משמעית: כלל וכלל לא, כל יהודי ברית-המועצות הם פטריוטים סובייטיים ויחד-עם-זאת הם מתייחסים באהדה עמוקה וגלויה למדינת ישראל. כמובן, לא חסרות בדברי מנביץ הכרזות אפולוגטיות צורמות, אולם הן אינן מפחיתות מחשיבות הופעותיו האמיצות בפני ציבור רחב וצעירים יהודים רבים, אשר אולי לראשונה שמעו הרצאות פומביות על הדת היהודית, ולא רק עליה אלא גם על התרבות היהודית, לרבות נאום על חיים נחמן ביאליק, ואף על מדינת ישראל.

האיש השני, המייצג יותר את הגישה הדתית הדיסידנטית, הוא ירמיהו ברנובר, שנולד בריגה בשנת 1931.²⁷ אביו היה אגרונום ומנהל בית-ספר חקלאי יהודי. בביתו דיברו אך-ורק רוסית, אם-כי הוריו ידעו גם יידיש. בעת המלחמה נמצאו הוא ומשפחתו באומסק. ב-1948 הוא נסע ללמוד פסיקה גרעינית בלנינגרד, אך לא התקבל ללימודים. בעת שהותו בעיר זו הוא התגורר אצל דודו, שהיה יהודי דתי והשפיע עליו מאוד. ברנובר הכיר אז בעובדת היותו יהודי והחל להתעניין בהיסטוריה היהודית ובמיוחד בתקופתה ההרואית, תקופת הבית השני. הוא גם ידע על הקמת מדינת ישראל ועקב אחר מלחמת הקוממיות שלה.²⁸ ב-1957, בעת הרפטריאציה החוקית לפולין, הוא ניסה לעלות ארצה, אך נכשל בכך.

'מראשית שנות הששים', סיפר ברנובר, 'לא יכולתי עוד לראות עצמי כציוני, שהרי עברתי כבר שלב זה והגעתי ליהדות'.²⁹ השפיעו עליו בכיוון זה אנשי חב"ד בריגה, שהוא התקרב אליהם בתקופה זו. ל'יסודות חב"ד' הרשו להתקרב רק לאחר תקופת ניסיון של שש שנים תמימות. לימודיו בחוג חב"ד התקיימו ביידיש. העיקרון לפעולתם של אנשי חב"ד בתקופה זו היה חובה שהוטלה על כל מורה להביא לפחות שני תלמידים לקבוצתו. הוא עצמו גם נשלח מדי פעם לשליחויות לזקרפטיה ולגרזויה כדי לקיים מגע עם חוגי חב"ד שם.

חשוב לעמוד בקצרה על השקפת-עולמו של פרופ' ברנובר, שהרי היא מבטאת גם כיום את חוג הצעירים של חב"ד בברית-המועצות. הנקודה המרכזית בטיעונו היא נצחיותו של העם היהודי; כל ההיסטוריה של העם הזה, גורלו והתפתחותו נבדלים במידה מכרעת ועקרונית מן ההיסטוריה, הגורל וההתפתחות של עם אחר כלשהו. באורח מפליא, כך ברנובר, יהודי נצחי אינו מציית לא לחוקי המטריאליזם והכלכלה המדינית ולא לחוקי הסוציולוגיה. הסיבה לכך איננה טמונה במעלת הגזע או הדם ואף לא במבנה פסיכי מיוחד; לדעת ברנובר גם האנטישמיות איננה הסיבה הפועלת אלא

27. ראיון עם ירמיהו ברנובר, 1974: 'ממעמקים', כתבי-יד שהוכרח לישראל ב-1966 ופורסם בכתב-העת 'שדמות', מס' 29.

28. " ברנובר, התשובה, ירושלים תשמ"א, עמ' 27-32. ברנובר טען שבחוגים הציוניים הפריעו לו בפעילותו הדתית, אך סרב למסור פרטים.

29. ראיון עם ירמיהו ברנובר.

היא נסיבה מסייעת בלבד; באחד יחידים אנו: נושאי ספר הספרים ושומרינו אנו. בזה יחודנו, בזה יקרנו, ושום אדם לא יוכל להתנכל לאמת נשגבת זו. שאלת הציונות ומקומה במסכת הרחבה יותר של היהדות היא נקודה מרכזית שנייה, הבאה להשלים את טיעונו הראשון של ברנובר. החל משנות השישים, הוא טוען, אינני יכול לקרוא לעצמי ציוני, גדלתי ועברתי את הציונות, גם אם בעיני ציונים יחשבו דברי אלו למעליבים. לפי דעתי היהדות היא סיסטמה רחבה הרבה יותר מהציונות; אומנם הציונות היא חלק אינטגרלי מהיהדות, אך לא חלק עיקרי; שכן התורה היא יסוד-היסודות ביהדות, רק אחריה בסדר החשיבות העם היהודי ובמקום השלישי בלבד – ארץ-ישראל. אפשר כמובן לשאול את ברנובר שאלות נוקבות: האם אין הוא בונה סיסטמות מלאכותיות, מנותקות כליל מההיסטוריה ומהמציאות? האם 'הסדר' שלו אינו סדר הפוך? אבל הדבר איננו מתחייב בחיבור זה, המתחקה אחר הסיבות שהביעו צעירים כמוהו, לרבות צעירים מחוגים ציוניים דווקא, אל תנועת החזרה בתשובה בברית-המועצות.

לעומת גישתו של ברנובר, מנדל גורדין איחד פעילות ציונית חשובה בריגה עם השקפת-עולם דתית – ללא סתירות או מאבקים. גורדין נולד ב-1937 בדווינסק ולמד רפואה בריגה. על התקרבותו לדת היהודית הוא אומר: 'אף-על-פי שהורי, וביחוד אמא, היו אדוקים – העניין הזה, הדתי, היה זר לי בשנותי הראשונות. למדתי בבית-ספר רוסי, ספגתי מה שספגתי, אף ילד יהודי לא רצה שידעו שהוא יהודי, גם אני לא הייתי שונה. המפנה הגדול בחיי בא בשנת 1950. ... דרך מקרה הכרתי יהודי פשוט, שומר לילה, שידע חומש. ... שמו היה ולוולה וולפסון. הוא היה האוניברסיטה היהודית, הציונות והלאומיות שלי. ... זה התחיל בזה שלימד אותי חומש, אחר-כך הוא דיבר אתי על ארץ-ישראל. ... הייתי נדהם – ומאושר. הייתה לי שייכות חדשה, היה לי תוכן חדש'.³⁰ בהמשך, סיפר גורדין על דרכו לציונות ועל פעילותו בתנועה הציונית שהתחדשה בשנות השישים בריגה.

יוסף מנדלביץ, תלמידו של גורדין ואחד הפעילים הציוניים המרכזיים בריגה עוד לפני מלחמת ששת-הימים, הסביר כך את חזרתו-בתשובה: 'אך באותו רגע [מדובר בטקס זיכרון לחללי השואה בגיא ההריגה רומבולי ב-1967] שמעתי את קול ה', שקרא לי לצאת לדרך. באה שעת לקחת על עצמי את מילוי כל המצוות שנצטוו בני ישראל. [גורדין] הראה לי את הדרך בדוגמא ובמופת אישיים. עדיין הייתי רחוק מלהיות יהודי באמת, אך ביני לבין עצמי החלטתי לבחור בדרך הישר. והחלטתי זו התקבלה אצלי מתוך הכרה מלאה. וכך מתוך תחושה פתאומית של זיקתי לעם ישראל הגעתי לידי הבנת זיקתי לה'. בשיחתי עם מנדל התגבשה בי ההכרה, שהתחזקה והלכה, שללא אמונה בה' אין המדינה היהודית והעם היהודי יכולים להתקיים'.³¹ קשה לאמוד את מספרם של החוזרים-בתשובה בריגה בשנים 1960–1974, אבל היו

30. ראיון של דב גולדשטיין עם מנדל גורדין, מעריב, 25.12.1970.

31. "מנדלביץ, מכצע חתונה: מאבקו, מעצרו ושחרורו של אסיר ציון, ירושלים 1985, עמ'

כנראה עשרות אחדות של אנשים. הם הצטרפו לחוגים הדתיים שפעלו בעיר זו הן במסגרת של בית-הכנסת הרשמי והן במניינים בלתי-רשמיים שהתכנסו בבתים פרטיים.

מווילנה באו החוזרים-בתשובה הראשונים, ואחד מהם, אליהו אַסאס, מילא תפקיד מרכזי בהתהוות הזרם של החזרה-בתשובה במוסקווה ובערים אחרות מהמחצית השנייה של שנות השבעים. הוא נולד בוויילנה ב-1946, וסיים בה את לימודיו הגבוהים במתמטיקה.³² הוריו דיברו יידיש וידעו עברית, והם היו בעלי השקפות לאומיות-יהודיות. עוד ב-1956 הם ביקשו התר-יצאה כדי לעלות לישראל. אסאס התעניין במדינת ישראל וביהדות כבר בעת לימודיו האוניברסיטאיים, והשתדל למצוא חומר בספריות ציבוריות ובסמינר (הוצאה עצמית). הספר אקסודוס של ליאון יוריס השפיע עליו מאוד. ב-1970 הוא העתיק את מגוריו למוסקווה וב-1971 ביקר לראשונה בבית-כנסת. הוא מציין כי מאז לא חשלו ביקוריו בבית-הכנסת, עד יום עלייתו ב-1986. ב-1972 הוא ניסה להתקבל לישיבה 'קול יעקב' במוסקווה, אך נאלץ לעזובה לאחר שמונה חודשי לימוד. כך הסביר לו יושב-ראש הקהילה: 'אנו לא מכינים קאדרים למען מדינת ישראל ואתה לא סיפרת לנו כלל שאתה שואף לעלות לישראל'. בשנת 1973 כבר ראה עצמו אסאס כאיש דתי במלוא מובן המלה, המוכן להשפיע על אחרים, אולם אז עדיין לא הפיעו צעירים דתיים שלמדו תורה ולימדוה לאחרים.³³

שמעון גריליוס הוא צעיר אחר מליטה שהתחיל את דרכו כפעיל ציוני גרידא וחזר-בתשובה. הוא נולד בקלייפדה ב-1945. בשנת 1964 הוא נסע, כצעירים יהודים רבים אחרים, ללמוד הנדסת רדיו בעיר ריאון. הוא הכיר באותו מכון צעירים יהודים מהרפובליקות הבלטיות ומאוקראינה. חברי הקבוצה הדיסידנטית שם, שהייתה בעלת גוון לאומי-ציוני מובהק, נאסרו ב-1969 ונשפטו בפברואר 1970.³⁴ גריליוס בא מבית יהודי חם, שדיברו בו יידיש וחגגו את מועדי ישראל. הוא התחיל להתעניין בדת כבר בעת לימודיו בריאון, אולם לחזרה-בתשובה הגיע בדרך הדרגתית, בעת מאסרו. אז גם פגש חוזר-בתשובה מריגה, יוסף מנדלביץ, מחוטפי המטוס בלנינגרד. שניים משלושת החוזרים-בתשובה הראשונים היו פעילי התנועה הציונית במוסקווה, נתן פיינגולד ופבל גולדשטיין, עברו פברת-דרך ארוכה בחיפושיהם הדתיים, שהחלו בהתענינות כללית ובהתקרבות לדת הנוצרית באמצעות הפילוסופים הרוסים סולוביב, ברדייב וססטוב. לעומתם קרל (יחזקאל) מלכין, המתמטיקאי והפעיל הציוני, לא נזקק לתחנות ביניים כלשהן בדרכו אל הדת היהודית. בפעילות המשותפת עם יוסף מנדלביץ, הוצאת כתב-העת הסמינרטי הציוני

32. ראיון עם אליהו אַסאס, 1987.

33. שם.

34. על קבוצת ריאון ומשפטה בפברואר 1970 ראה: V. Vudka, 'O riazanskom protsesse',

Ami, 3 (1973), pp. 13-15; Jewish Chronicle, 25.2.1971; וודקה, אולג

פרולוב ומכתביו של שמעון גריליוס מבית הסוהר, Ami, 3 (1973), pp. 19-21

עתון בשנים 1969–1970, החלה גם דרכו אל האמונה הדתית, שהגיעה להשלמתה לאחר עלייתו לישראל ב-1971.

נתן פיינגולד, מהנדס וצייר, נולד ב-1930 בעיר היהודית ז'מרינקה, למשפחה שעלתה על דרך ההתבוללות והסובייטיזציה המואצת, אם-כי מוצאה מבית חסידי אדוק.³⁵ בשנת 1947 עברה משפחתו להתגורר במוסקווה. ה'פינטעלע ייד', אמר פיינגולד, שכן אצלי משחר ילדותי. התעניינותי מגיל צעיר בפילוסופיה הביאה אותי גם לפילוסופים הרוסים הדתיים סולוב'ב, פּרדניב, פּיודורוב וּשְסֵטוב. עם-זאת בסופו-של-דבר הכריעו ב'חינוכי הדתי' התנ"ך מחד גיסא והכרת כתביו של מרטין בּוּכּר מאידך גיסא. פיינגולד התלהב מיצירתו הכבירה של בּוּכּר והתבשם ממנה, והוא החליט לתרגם מכתביו לרוסית ולהפיץ את התרגומים בסמיזדט.

פּבּל גולדשטיין, שנולד ב-1917 למשפחה יהודית מתבוללת לחלוטין, עבר דרך שונה – דרך של מורד במשטר הסובייטי ודיסידנט פנימי מתמיד. הוא נהג להתווכח עם המרצים בעת לימודיו באוניברסיטה, בקורסים למרקסיזם-לניניזם, והדבר גרם כמובן למאסרו בעת הטיהורים הגדולים של 1937. 17 שנה לערך הוא היה אסור בבתי-סוהר ומחנות כפייה שונים.³⁶ הוא נפגש שם עם רבנים (כמו הרב גורלנד) ואנשי כמורה רוסים והחל חיפושיו אחר האמונה הדתית.³⁷ בדרך פתלתולה וביסורים נפשיים רבים הגיע גולדשטיין בעת שחרורו לאמונה דתית יהודית ולהסתגרות בזאת אמות של היהדות. אהבתו הגדולה לספרות הרוסית (במיוחד הוא העריץ את ענקי הספרות, גוגול, דוסטויבסקי וטולסטוי) ולפילוסופיה הרוסית הדתית-מסורתית (סולוב'ב, פּרדניב וּשְסֵטוב) לא פגה כלל וכלל גם לאחר חזרתו-בתשובה וכניסתו לעול המצוות של הדת היהודית.³⁸

כדי להשלים גלריה חלקית זו של החוזרים בתשובה בדרכים שונות ומשונות בתקופה הראשונה הנדונה כאן, אפשר להביא את הדוגמה של הפעיל הציוני מאודסה, ישעיהו אורבוק. הוא נולד בעת הפינוי של משפחתו ב-1942. לאודסה הוא חזר לאחר סיום המלחמה. מגיל צעיר התעניין אורבוק בפילוסופיה ובספרות רוסית וכתב שירה.³⁹ בנסיעותיו הרבות למוסקווה, החל מ-1965, הוא הכיר פעילים דיסידנטים רבים, ובתוכם נאמני החוג של היהודים-הנוצרים. הוא עצמו גיבש ראייה דתית-פילוסופית ברוח השקפת-העולם של טולסטוי. כניסתו לפעילות הציונית, בשיתוף-פעולה עם הפעילים הציוניים במוסקווה ובריגה, קרבה אותו יותר ויותר ליהדות. בעת מאסרה של כלתו, רות אלקסנדרוביץ, כתב אורבוק מכתב לרב הראשי של ישראל, יהודה אונטרמן, וביקשו להכיר בנישואיו עם רות. הוא לא קיבל תשובה

35. ראיון עם נתן פיינגולד, 1975.

36. ראיון עם פּבּל גולדשטיין, 1974; וראה גם פרסומי הביוגרפיים בנושאי הדת: P. Goldstein, *Mir suditsia dobrom*, Jerusalem 1980; ספרו האחרון של גולדשטיין *Tochka opory*, Jerusalem 1982, פורסם כבר אחר מותו והוא לא הספיק לסיימו.

37. *Tochka opory*, p. 84.

38. ראה במיוחד נאומו ב-30 בינואר 1972: pp. 1-6, *Mir* (op. cit. note 36).

39. ראיון עם ישעיהו אורבוק.

למכתבו, ולעומת זאת הסכים רבה הראשי של יהדות בריטניה, הרב עמנואל יעקובוביץ, לחתן את ישעיהו ורות בהעדרם.⁴⁰ גם מקומה של אוקראינה לא נפקד בתהליך שאנו מתארים כאן. צעירים אחדים בערים קייב ולבוב שבאוקראינה החלו להתעניין בדת היהודית במחצית השנייה של שנות השישים: אליק נזן מלבוב, יליד 1953, יוסף ברד, יליד 1950 אף הוא מלבוב ואלכסנדר ימפולסקי מקייב, שנולד ב-1952. בשלב ראשון הם החלו להתעניין בתנ"ך וקראוהו בתרגום רוסי; בשלב שני הגיעו לקיום חלקי של מצוות הדת. השלב השלישי של חזרתם-בתשובה בא רק לפני עלייתם ארצה בשנים 1972-1973.⁴¹

השנים 1975-1987

התקופה הקודמת התאפיינה בפעולות של בודדים ובקבוצות קטנות, כמעט ללא קשר בינן לבין עצמן; לא ניכרה פעילות מאורגנת ומסודרת להחזרה-בתשובה או לימוד היהדות במובן הדתי של המלה, גם לא קוימו קשרים ממשיים כלשהם עם החוגים הדתיים בישראל ובעולם. לעומת זאת מהמחצית השנייה של שנות השבעים ובמיוחד בשנות השמונים השתנה מצב זה באופן מהותי. יתר-על-כן, חל שינוי בצורות ההתהוות של הקבוצות הדתיות בחיק התנועה הציונית ומעמדן בתוכה אף הוא השתנה.

ולדימיר (זאב) שחנובסקי, מהדמויות הבולטות בין החוזרים-בתשובה, אמר בראשית 1980 בראיון לכתב-העת הסמיזדטי נאש עברית (עברית שלנו): 'לא פעם יצא לי לשמוע כי לשחנובסקי היה כנראה מזל: הוא חי וגדל במשפחה דתית, התורה לא משה מידי ואת השפה העברית הכיר ממש מיום הוולדו. זה אבסורד. לא הייתה ולא נבראה משפחה דתית, לא תורה מילדות ולא עברית מלידה. גדלתי במשפחה מוסקוואית רגילה, שדיברו בה אך-ורק רוסיית, קראו עיתונים רוסיים ובארון עמדו ספרים רוסיים. בדיוק במשפחות כאלה חיו גם ידידי: סריון'ה גורביץ, לניה יופה, מישה גולדבלט, לשה לויין'.⁴²

שחנובסקי הגיע לדת באמצעות לימוד השפה העברית: 'דיברו אצלנו על הדת, אף-על-פי שלא הכירו אותה כלל, דיברו על ההיסטוריה שלנו וגם אותה לא הכירו טוב יותר, דיברו על ישראל. הגיע התור של השפה העברית. בתחום זה התקדם במיוחד גורביץ, הוא פשוט ידע טוב יותר מאתנו מה רצונו: עברית נחוצה לו, כדי לקרוא תורה, והיא גם נהפכה לספר לימוד הדת שלנו'.⁴³ שחנובסקי עצמו התחיל ללמוד עברית ב-1971 למען מטרה פשוטה יותר ומוגבלת יותר. עניין אותו מה כותבים וכיצד כותבים הסופרים הישראליים, וכך הוא התוודע לעגנון, למגד ולשמיר. בתשובה לשאלת המראיין בדבר הרושם שהותירה אצלו ספרות ישראלית זו, השיב

40. L. Schroeter, *The Last Exodus*, Jerusalem 1974, pp. 228-229.

41. שלושתם היו תלמידי החוג ללימודים רוסיים באוניברסיטה העברית לאחר עלייתם ארצה והם כתבו עבודות סמינריוניות על הפעילות הציונית בלבוב ובקייב.

42. *Evreisky samizdat*, 22, p. 255.

43. שם, עמ' 256.

שחנובסקי: 'מעניין, אבל לא יותר מזה – ספרות חילונית רגילה. רושם, ברוך השם, נשאר לאחר קריאת הרמב"ם'.⁴⁴ הארכנו בציטוטים מראיון זה מפני שהוא מבטא דרך מחשבה וגישה אופייניות מאוד גם ליתר החוזרים-בתשובה בתקופה הנדונה כאן. ארי וולבובסקי, יליד 1942, כותב במכתב לישראל ב-1980: 'אחרי האוניברסיטה אני כמו כל אינטליגנט צעיר חלמתי על קריירה מדעית. אני ידעתי הרבה דברים שונים, חוץ מדבר אחד: יהדות. מה זה ומי זה הוא יהודי? באותו זמן קראתי הרבה סופרים אמריקניים, בריטיים, יפניים, גרמניים, ולא קראתי אף ספר אחד של סופר יהודי על יהודים. כמובן, לא ידעתי בכלל על ההיסטוריה שלנו, המנהגים שלנו. בבית שלנו אפילו לא דיברו יידיש – כי אמא והדודות כמעט שכחו אותה. גם את החגים שלנו הן שכחו – או לא ידעו'.⁴⁵ בהמשך וולבובסקי מספר כיצד השפיעה מלחמת ששת-הימים על שאיפתו לעלות לישראל ועל החלטתו להתחיל ללמוד עברית באולפן של מיכאל גולדבלט, וכיצד ב-1975, לראשונה בחייו, השתתף בסדר פסח שעשה עליו רושם עז, אף-על-פי שלא הבין כלל את ספר ההגדה; וכיצד קרה המעבר המעמיק לדת היהודית? 'ואז באתי למסקנה שאם אתה רוצה להבין את ההיסטוריה והמסורת שלנו בראש וראשונה צריך ללמוד תנ"ך, אגדות וספרי קודש אחרים. ... רק בעזרת תורתנו התגלמה לנו ארץ-ישראל [והתורה מסבירה] מדוע רק היא מולדתנו שלנו'.⁴⁶ גם מישה נודלר הוא מורה לעברית ופעיל בהכנת 'פורים-שפיל' שחזר-בתשובה בתקופה הזו. הוא נולד במוסקוה ב-1946 ושם גם סיים פקולטה טכנולוגית. הוריו היו מתבוללים-למחצה ולא חגגו את חגי ישראל. מגיל צעיר העסיקה אותו השאלה 'מדוע לא אוהבים אותנו'. הוא נתקל באנטישמיות עממית חזקה בבית-ספרו ואף הוכה שם לא פעם על רקע זה.⁴⁷ בגיל 18 הוא ביקר לראשונה בבית-כנסת וגם ארוע זה היה מקרי. את צעדיו הראשונים אל עבר הדת עשה נודלר רק בגיל 27, ב-1973. 'התחלתי להרהר', הוא כתב, 'אם העם היהודים ישרוד לנצח. מי הוא חוזר-בתשובה? האטימולוגיה כלל איננה חשובה, העיקר הוא להמצא אצל המקורות, אצל האמיתות, ממש כמו היהודים שעמדו במעמד הר סיני'.⁴⁸ מנקודת-הראות הרציונלית, כתב נודלר, 'קשה להסביר את התנהגותם [של החוזרים-בתשובה]. מכאן הנס הגדול. אין לי כל ספק שבברית-המועצות קיימת קהילה יהודית, ואנו עוד נראה אותם, את היהודים החדשים'.⁴⁹

אליהו אסאס, שהיה מן החוזרים-בתשובה הפעילים ביותר בשנות השבעים והייתה לו השפעה מרובה גם בשנות השמונים, מציין כי בשנת 1977 הוא הרגיש שיוכל להתחלק בידיעותיו עם חוזרים-בתשובה אחרים שהתקרבו לדת. הוא השתתף באולפנים לעברית, בסמינריונים לתרבות יהודית שארגנו פעילי התנועה הציונית

44. שם, שם.

45. ארי וולבובסקי יהודי ברוסיה, תל-אביב 1986, עמ' 15.

46. שם, עמ' 19.

47. ראיון עם מישה נודלר, 1986.

48. Batia Bat-Noakh (Nudler), 'Vernutsia k istokam', *Krug*, 428 (1985), p. 18.

49. שם, עמ' 19.

ובפסטיוולֵי שירה יהודית. ניתנה לו האפשרות לדבר בהם על הדת היהודית. הוא אף הציע בשנה זו לכל הדתיים להתארגן בגוף משותף. בפגישה ראשונה של הגוף החדש השתתפו כ־15 איש. ממש באותו זמן הקים שְׁחֵנוֹבְסְקִי קבוצה דתית שנייה.⁵⁰ ב־1979 הקים אהרון גורביץ' 'בית-ספר' ראשון ללימוד תורה ולשון ולמדו בו לא רק בני המשפחות הדתיות. אסאס היה גם האיש המרכזי בפרסום חומר על נושאים דתיים בסמיזֶטֶט יהודי. הוא פיתח את גישתו הדתית במאמרים אלו ובהופעות רבות בעל־פה. אסאס הדגיש במיוחד את הקשר בין התורה שבכתב לתורה שבעל־פה ואת חשיבות השמירה על המצוות כחלק אורגני בחיים היהודיים. לטענתו קיים ניגוד תהומי בין התרבות ההלניסטית, המזוהה אצלו עם התרבות האירופית המודרנית, ובין התרבות היהודית האוטנטית, המזוהה אצלו, כמובן, עם התרבות התורנית. מאז ההשכלה, טען אסאס, נעשו נסיונות רבים להפוך את התרבות היהודית לתרבות הלניסטית ומבחינה זו: 'תרבות היידיש שפותחה בברית־המועצות איננה יוצאת־דופן'. הוא קורא לחזור לתרבות 'האוטנטית' היהודית שבסיסה הוא התורה.⁵¹

בראיון לכתב־העת יהודי ברית־המועצות סיכם אסאס בתמציתיות את גישתו בענייני דת וציונות: 'העיקר והבסיס של עם ישראל הוא התורה, ולחיות בארץ־ישראל ולעלות לארץ זה חלק בלתי־נפרד מקיום מצוות התורה. ציונות בשבילי היא דרך טבעית בחיי תורה ומצוות. להיות דתי ולא לחיות בארץ זה בעיני [להיות] יהודי לא־שלם, להיות לא דתי זה בעיני בכלל [להיות] אדם לא־שלם. חיים רק פעם אחת, אזי למה לא להיות שלמים?⁵²

אחד מעוזריו של אליהו אסאס בפעילות הדתית במוסקווה היה אלכסנדר אָטְרֶמֶן, שנולד בפְּנֶזֶה ב־1956, למשפחה יהודית מתבוללת. אביו היה פרופסור במדעי הטבע ולא היה דתי, אך היה בעל רגשות לאומיים חזקים.⁵³ מגיל צעיר נתקל אטרמן באנטישמיות והדבר עורר אצלו רגשי שנאה לכל דבר רוסי וסובייטי. הוא סיים מכון טכנולוגי ב־1977 במוסקווה. בעת לימודיו במכון התקרב לחוגים דיסידנטיים מהתנועה הדמוקרטית ומשם עבר לתנועה הציונית. עברית הוא למד בקבוצתו של אָלוֹשֶׁה מְגֵרִיק וב־1978 הצטרף לקבוצתו הדתית של אסאס. בעת שעסק בפעילות תרבותית יהודית, נולד אצלו הרעיון – אולי רעיון 'ילדותי', כך אטרמן – לחזור ליהדות, להזדהות עם היהדות, להגיע למחצית העולם היהודי ואולי אף יותר. המעבר לדת קרה אצלו בצורה פשוטה למדי, ללא כל משבר או מאבק. 'עיסוקי בשאלות פילוסופיות הביאו אותי ליהדות, בשל העובדה שלא מצאתי בפילוסופיה תשובה לשאלות שהטרידוני בתקופה זו. פתאום התגלה לי שהיהדות נותנת תשובה ברורה

50. ראיון עם אליהו אסאס, 1987.

51. החומר שפרסם אסאס כולל נתונים על חגי ישראל והלוח היהודי, תוכניות לפעולה מעשית ומאמרים. *Evreisky samizdat*, 5; 11, p. 80; 12, pp. 60-70; 15, pp. 379-386; 19, pp. 41-44; Op. cit. 25, pp. 7-18

52. יהודי ברית המועצות, 11 (1988), עמ' 121.

53. ראיון עם אלכסנדר אָטְרֶמֶן, 1986, וראה הערה 17.

על הכל. זה קרה ב-1979 ומאז דרכי לדת הייתה סלולה ולא נתקלתי בקשיים פרקטיים להיות יהודי דתי.⁵⁴

בקבוצת חב"ד שהחלה להתארגן במוסקווה מילא תפקיד חשוב ולדימיר (זאב) וגנר, שנולד ב-1951 למשפחה יהודית מתבוללת, אם-כי הוריו ידעו יידיש.⁵⁵ כבר בגילים 13-14 התחיל וגנר להתעניין בדת וקרא את כתבי-העת שעסק בענייני דת מנקודת-ראות מרקסיסטית-לניניסטית נאוקה אי רליג'נה (מדע ודת). במעבר לדת השפיע עליו דודו, שהיה ציוני ותיק אך לא דתי. יהודים דתיים של ממש הכיר וגנר בעת נסיעתו למוקצ'ובו, שהשפיעו עליו בכיוון החזרה-בתשובה. בביתו של וגנר פעל חוג של לומדי תורה, בשנה הראשונה ברוסית ובשנה השנייה בעברית, ומ-1975 קוימו קורסים עם הרצאות על נושאים דתיים. החומר נלקח בעיקר מכתבי-העת מנורה שהופיע בישראל בשפה הרוסית ועורכו היה פבל גולדשטיין. לפי וגנר כבר בשנים 1974-1975 היו כמאה משפחות חב"ד במוסקווה.

תאור האווירה המיוחדת בין המתקרבים לדת והחוזרים-בתשובה במוסקווה, בעיקר בחוגי חב"ד, אפשר למצוא בסיפורו של לב צ'רנובלסקי, 'הבית הכחול שמאחורי הגדר', שפורסם בסמיז'ט היהודי ב-1979.⁵⁶ מסופר שם על בית-הכנסת 'מרינה-רושצ'ה', שהתפללו בו בעבר רק זקנים ואילו עתה מתפללים בו גם צעירים רבים: 'ליד העמודים של בית-הכנסת עמדו צעירים אחדים, מי עם כובע על הראש ומי עם מגבעת. לפי גילם הם יכולים, כנראה, להיות נכדי החסידים. הם עמדו בקבוצות וכל סידור שימש שני מתפללים. ... ראיתי את עצמי כאדם ששמחים על כך שהוא כבר חי בעולם והואיל להופיע אצלם במרינה רושצ'ה, אם-כי באיחור מסוים. ... אביגדור וחבריו התיישבו סביב השולחן הארוך, לפני כל אחד מהם חומש. שב בבקשה לשולחן התורה, הזמינני אביגדור.'

בעיר לנינגרד נמצא בשנות השמונים הריכוז השני בגודלו של חוזרים-בתשובה לאחר מוסקווה, אך המחזירים-בתשובה לא צמחו שם מבין הפעילים הציוניים, כפי שקרה במוסקווה ובריגה. הלל בוטמן, מראשי הארגון הציוני הלנינגרדי בשנות השישים, כותב בזכרונותיו: 'היה זה בחג שמחת-תורה בחצר בית-הכנסת בלנינגרד [ב-1958]. בחג זה, פעם יחידה בשנה, היו מתכנסים בחצר בית-הכנסת, לפי המסורת, עשרות בחורים ובחורות, לראות ולהיראות. צעירים רבים שהיו בסביבה לא יהודית, ראו בויעוד זה סיכוי להתודע אל בן-זוגם, להינשא לאיש או לשאת אישה. מהציונות היה הנוער רחוק עדיין, אפילו "הורה" עדיין לא רקדו בחצר בית-הכנסת, אלא פשוט הצטופפו כמעברים, האזינו לחזנים, נשמעה אווירה יהודית. משנה לשנה גדל מספר הבאים'.⁵⁷

הפעילות התרבותית הרבה והמגוונת שקיימו החוגים הציוניים בלנינגרד מ-1966 כללה חגיגות במועדים יהודיים כמו פורים, פסח וחנוכה, אך לא כללה 'מומנט דתי'

54. שם.

55. ראיון עם זאב וגנר, 1976: ראה גם: Z. Vagner, in: *Vozrozhdenie*, 10 (1987), p. 186.

56. *Evreisky samizdat*, 19, pp. 197-203.

57. ה' בוטמן, לנינגרד-ירושלים וחניה ארוכה באמצע ביניהן, תל-אביב 1981, עמ' 47.

והמגמה הברורה הייתה מגמה לאומית-ציונית טהורה.⁵⁸ הפעילות הציונית המאורגנת פסקה כמעט כליל לאחר גל המאורעות והמשפטים בשנים 1970–1971, ורק במחצית השנייה של שנות השבעים התארגנו הגרעינים החדשים של התנועה הציונית בלנינגרד.

בין החוזרים-בתשובה הראשונים בעיר היה יצחק קוגן, יליד 1946.⁵⁹ למעשה הוא התחנך במשפחה מסורתית, שדיברו בה יידיש ורוסית ואף נעשו מאמצים ללמד עברית מגיל שש. אמו הייתה הולכת לבית-הכנסת, אך אביו נמנע מכך, מחשש שיפוטר מעבודתו. קוגן סיים מכון טכנולוגי ב-1969. היו לו קשרים עם אנשי חב"ד כבר מראשית שנות השבעים, אולם עד השנים 1975–1976 הוא לא עסק בפעילות של ממש. רק כשנפלתי לְסְרוב, סיפר קוגן, 'הבנתי שאני יכול להביא "יידישקייט" לאחרים. כך התחלתי ללמד עברית ולערוך בביתי חגים יהודיים כמו "סדר", פורים וחנוכה'. בקבוצות הלימוד היו תלמידים דתיים ולא-דתיים כאחד. בהמשך החל קוגן לעסוק גם בשחיטה כשרה, כדי לספק את הצרכים של קהילת החוזרים-בתשובה, שהתרחבה בשנות השמונים. מורו בתקופה ראשונה זו היה מיכאל רפופורט.

חוזרים-בתשובה אחרים הגיעו לדת במידה רבה עקב אכזבתם האישית לאחר לימוד התרבות היהודית החילונית. כתאורו של שחנובסקי, הקריאה ביצירות הספרות הרוסית והעברית לא סיפרה את צורכיהם הרוחניים ורק כאשר פנו לתרבות התורנית הרגישו שמצאו את עולמם. אחד מהחוזרים-בתשובה מסוג זה הוא גרגורי (צבי) וְסְרמן, מהפעילים המרכזיים ובעלי-ההשפעה במחנה הדתיים המתנגדים בלנינגרד. וְסְרמן נולד ב-1951 למשפחה יהודית מתבוללת.⁶⁰ הוא למד הנדסת תקשורת והתחיל להתמחות במקצועו. וְסְרמן היה ידוע כ'נעץ שעשועים', אולם כבר בעת לימודיו התקרב לתנועה הציונית והחל ללמוד עברית. ב-1977 הוא הגיש בקשה לקבלת ה'תריציאה, אך קיבל סְרוב. 'לאחר ה'סְרוב', כותב ההיסטוריון מרטין גילברט שביקר בביתו של וְסְרמן ב-1981, 'השתנו חייו. הוא נעשה דתי, הקדיש את עצמו להוראת עברית, אָרְגן פגישות ללימוד תרבות יהודית והקים סמינר ללימוד תורה. ... אחד מאלה שהכירו את וְסְרמן לפני 1979 סיפר לי על המַעְבָּר מסטודנט צעיר והולל למורה-אמונה. לנגד עיני הוא השתנה והשתנה והדהים אותנו יותר ויותר במצפוניותו. ... בשיחה עם וְסְרמן אני חש בחותם שמטביעה אישיותו, אדם שכולו רוח טובה וסובלנות לבבית, בעל אמונות עזות שאינו פוחד להגשימן ועם-זאת הוא אינו דוֹגְמָטִי'.⁶¹

58. מהראיונות הרבים שערכנו עם הפעילים הציונים מלנינגרד של שנות השישים וראשית שנות השבעים, מתברר כי עד כמה שגורם הדת היה קיים בכלל, הוא נבלע בתוך העיסוק בענייני תרבות יהודית. דוד צ'רנוגלז, מהפעילים הבולטים, אומר: 'כחגים היהודיים ארגנו מסיבות בבתי של חברי הארגון, אולם לא הצד הדתי עניין אותנו, אלא הלאומי'. ראיון עם דוד צ'רנוגלז, 1976.

59. ראיון עם יצחק קוגן, 1987.

60. על וְסְרמן ראה: מ' גילברט, יהודי התקווה, ירושלים 1984, עמ' 14–16, 120–123.

61. שם, עמ' 120–121.

על 'העדר-הדוגמיות' אצל וסרמן אולי אפשר ללמוד מהרצאתו 'המבט היהודי על העולם', שפורסמה בסמיזדט היהודי ב-1982.⁶² בוויכוח עם פרופ' ססיל רות (Cecil Roth),⁶³ וסרמן מתרעם על כך שלא הודגשה אצלו כלל וכלל חשיבותו של מעמד הר סיני ובמקום זה הוא מהלל ומרומם את תרומתם של הרופאים, עורכי-הדין, הסופרים, המדענים, המהנדסים ואנשי הכספים היהודים לציוויליזציה האנושית, ואילו לפי וסרמן 'כל מהות קיומנו, חיינו היהודיים, כלל וכלל איננה מתמצית בחלקנו בסיר המשותף. ... כל יהודי חייב לסייע לאלוהים לשנות את העולם ויש לו אפשרות לעשות כן לא דווקא באמצעות הפיסיקה, המתמטיקה או הכימיה, לא על-ידי השבחה או טכנולוגיה ואף לא בנגינה וירטואוזית על כינור או במשחק שחמט, אלא אך ורק במילוי מצוות התורה'.⁶⁴

את התמורות שחלו בתנועה הציונית של לנינגרד בסוף שנות השבעים ואת המעבר לפעילות דתית שבסיומה חזרה-בתשובה ניסה להסביר ליאוניד זליגר,⁶⁵ יליד 1946, שהיה פעיל כמורה לעברית. 'בינתיים, אחרי סגירת השערים מ-1981 בערך התחילו נראות נטיות אחרות בחברה היהודית בברו-מ. כל עוד היו ליציאה סיכויים גבוהים, נתמכה המוטיבאציה ללימוד השפה בשיקולים פראגמטיים. אחרי שהשערים נסגרו, והתקווה כמעט אזלה, נכנסו ההמונים היהודיים למצב ללא מוצא, לכאורה. אבל המוצא נמצא מהר. עברו למיסטיקה, לדתיות שטחית, חיצונית, המתבטאת בשמירת מצוות מסויימות בקפדנות, בגד מסויים, זקן וכו'. חוסר אפשרות להגשים עליה (יציאה) הולידה לפעמים למעשה גם אנטי-אידיאולוגיה מסויימת (כהצדקת כישלון אישי), היינו שלילת הציונות והמרתה ב"ערכים יהודיים" יותר אוניברסליים. היה עוד גורם אחד שדחף חלק מסויים של היהודים לכיוון אנטי-ציוני, והוא ההכרח לדו-קיום עם התעמולה האנטי-ציונית הרישמית החריפה, באופן שסיגול אידיאולוגיה דתית אנטי-ציונית, מחד גיסא, ושלילת ישראל כ"פריפריה תרבותית פוליטית וכלכלית", לעומת "הדמוקרטיה האוניברסלית", מאידך גיסא, איפשר לרבים לשמור על ייחודם היהודי בלי לסכן את עצמם בעימותים עם החברה הסובייטית'.⁶⁶

זה כמובן רק הסבר חלקי לתופעת המעבר מפעילות ציונית בעלת מגמה כללית לפעילות בעלת מגמות דתיות יותר ועד לחזרה-בתשובה, שהרי בתקופה זו ממש הופיע זרם חדש בין החוזרים-בתשובה, בעל מגמה ציונית מובהקת – קבוצת 'מתניים', שהייתה חזקה במיוחד במוסקווה, אך גם התבססה בערים אחרות של ברית-המועצות. אחד ממנהיגיה הבולטים של הקבוצה הוא ולדימיר (זאב) דשכסקי,

62. *Evreisky samizdat*, 26, pp. 85-97.

63. הכוונה כאן לספרו של ססיל רות: תרומת היהודים לציוויליזציה המודרנית.

64. *Evreisky samizdat*, 26, p. 89.

65. ראיון עם מ' זליגר, 1988.

66. יהודי ברית המועצות, 11 (1988), עמ' 128-129.

יליד 1937.⁶⁷ הוא למד פיסיקה וקיבל תואר דוקטור באסטרופיסיקה. דשבסקי התקרב לתנועה הציונית במחצית השנייה של שנות השבעים וב-1977 הגיש בקשה להתר-יציאה, אולם קיבל סרובים אחדים, עקב גישה ל'סודות מדינה'. בעיה נוספת שצצה בדרכו לישראל הייתה סרובם של הורי אשתו להסכים לכך שפתם תעזוב את ברית-המועצות. בתהליך איטי, תוך כדי לימוד העברית, התקרב דשבסקי ליסודות הדת היהודית וחזר-בתשובה. הוא קיים קשר הדוק עם חוזרים-בתשובה אחרים שבינתיים הספיקו לעלות ארצה מברית-המועצות, כמו פנחס פולונסקי, יולי אדלשטיין ואחרים.

נוסף למוסקווה ולנינגרד, מרכזי הפעילות של החוזרים-בתשובה, התחילו להופיע מסוף שנות השבעים קבוצות של חוזרים-בתשובה גם בערים אחרות, לרבות ערים שנחשבו לפני-כן 'מחוץ לתחום' מבחינת הפעילות היהודית או הציונית: קויבישב, קרסנויארסק, אסטרכן וכדומה. מאחר שלא נאסף עדיין החומר לעריכת מחקר ממצה באשר לתופעת החזרה-בתשובה בפרופריה היהודית בברית-המועצות, נסתפק בהדגמות אחדות.

ילנה (אווה) קונסטנטינובסקיה נולדה ב-1957 באודסה ומגיל צעיר התגוררה בקויבישב.⁶⁸ היא סיימה את אוניברסיטת קויבישב בתואר מועמד למדעים (דוקטור) בפילולוגיה ועבדה במשך שנים כמורה לספרות רוסית בבית-ספר. 'אני זוכרת', היא כותבת, 'שבהיותי ילדה קטנה שאלתי כל הזמן את אמי: 'מה זה יהודים? ספרי על הוריהם של סבא וסבתא!' אבל איש לא ידע דבר. אחרי שלמדתי לקרוא חיפשתי באנציקלופדיה חומר על ארץ-ישראל, על תנ"ך. ... כשמתבגרים קצת, מתחילים לחפש משען רוחני כלשהו. אני הבנתי את זה בשלב מוקדם, הייתי בת 19, תלמידת שנה שניה. הבנתי שאתאיזם זה דבר רע ושצריך להאמין באלוהים. אך כיוון שכל ידידי היו רוסים ולא הזדהיתי כלל עם יהדותי, התחלתי להתעניין בנצרות. ... התחלתי להרגיש שלמרות שיש לי ידידים רוסים-נוצרים, שאני מאוד אוהבת – בכל זאת קיים בינינו שוני כלשהו. ... בכל-זאת התחלתי להבין שיש בינינו גבול כלשהו שלא אוכל לחצות אותו גם אם מאוד ארצה'.⁶⁹

המפנה בכיוון ההתעניינות ביהדות חל אצלה בשנים 1982–1983, כאשר ביקר בקויבישב תיאטרון יהודי דובר יידיש. 'פתאום ראינו שאנחנו רבים מאוד, וכולנו יפים, ובכלל שאנחנו בעצם עם'. שלב שני בהתקרבות ליהדות בא ב-1983, כשקונסטנטינובסקיה הכירה את לובה פרידלגנדר, מורה לעברית ממוסקווה, והוא התחיל ללמדה עברית. בהדרגה נוצר בקויבישב חוג של אנשים ששאפו ללמוד תורה

67. ולדימיר (זאב) דשבסקי קיבל ב-1989 את פרס ירושלים לחינוך תורני בגולה. באפריל 1990 הוא עלה לישראל. במשך שנים הוא נמצא בקשר עם חברי קיבוץ עין-צורים. ראה: משואה, 12 (1989), עמ' 3.

68. א' קונסטנטינובסקיה, 'השפעתה הרוחנית של הקבוצה הדתית בקויבישב', יהודי ברית המועצות, 11, עמ' 156–159 והופעתה המנחה בוויכוח שהתקיים ב'שמיר' על הנושא: 'התורה והמנטליות של המדען', *Vozrozhdenie*, 11 (1989), pp. 108-124.

69. יהודי ברית המועצות, 11, עמ' 156.

ועברית [בדיוק בסדר זה!].⁷⁰ 'לימדו אותנו את השפה, לימדו תורה, פירושי רש"י. היינו כעשרה או חמישה-עשר איש, קבוצה קבועה למדי. התחלנו לשמור שבת. בהתחלה היה קשה מאוד, אחר כך התרגלנו. הבנתי שאני לא יכולה לחיות בלי זה'.⁷¹ חברי הקבוצה עלו ארצה עד 1987 ובקויבישב נשארו יהודים בודדים בלבד הממשיכים לעסוק בלימודים הדתיים.

פרידה נטוּרָה היא חוזרת-בתשובה אחרת מקויבישב, ילידת 1927. אף היא נולדה באודסה והתגוררה בעיר זו בתקופות שונות. נטורה התחנכה בבית יהודי מתבולל ונישאה לרוסי. עם-זאת, כך היא אומרת: 'תמיד הרגשתי שאני יהודייה, שקיים קיר מסוים ביני לבין ידידי הרוסים'.⁷² דַקן הפקולטה באוניברסיטת קויבישב אמר לה שהוא איננו מבין מדוע יהודים לומדים ספרות רוסית, והדבר השפיע עליה מאוד. בנסיעותיה למוסקווה הכירה בשנות השבעים פעילים ציוניים, והם מסרו לה חומר הסברה כמו הספרים ישראל כיום ויסודות היהדות. השפיע עליה גם ספרו של יוריס אקמורוס. מסוף שנות השבעים החל אצלה תהליך של חזרה-בתשובה. אחד מידידיה, יוסף קיסלמן, השפיע עליה לערוך קבלת-שבת ומסר לה בטרנסליטרציה רוסית את התפילה 'שמע ישראל'. 'כשהדלקנו נרות ונאספנו ביחד, מספרת נטורה, 'הדבר גרם לנו שמחה רבה ופתאום גם נעלם הפחד'. קבוצת הפעילים הציונים בקויבישב כללה 30 איש לערך בשנים 1982-1983. החוזרים-בתשובה בקבוצה זו היו קשורים לאליהו אַסאס במוסקווה. נערכו בקויבישב סְדְרֵי פסח בבתים אחדים והייתה פעילות אחרת, כגון טְקֵסֵי זיכרון לחללי השואה.

לפרידה נטוּרָה היו קשרים עם משפחת ניפּוּמְנִיאֶשְׁצ'י, שחזרה-בתשובה באודסה והייתה פעילה מאוד בחוג הציוני בעיר. אַם המשפחה חנה מספרת: 'החלטנו ללמוד את שפת עמנו, להכיר את מורשתנו התרבותית. ורק אז התברר לנו, כי משך כל חיינו כמבוגרים נשדדו ונגזלו מאיתנו הדברים החשובים ביותר. ... בתנו השתלטה על השפה במהירות ותוך זמן קצר החלה בעצמה ללמד עברית. באודסה הוקם אולפן קטן, שגדל והתרחב לאחר מכן. הוא התפרסם כ"אולפן שירה", כיוון שצעירים שבאו ללמוד, נהגו גם לשיר את שירינו היהודיים ושירי ארצנו בעברית'.⁷³ המשטרה ושרותי הביטחון בעיר פעלו במרץ נגד המשפחה והפעילים האחרים שהתכנסו בביתה בשנים 1980-1983, ואף נאסרו ונשפטו פעילים אחדים: יעקב לויין (חתנה של חנה),

70. אין לשכוח שהדברים נכתבו כבר לאחר עלייתה לישראל ב-1987 ועבודתה של גב' קונסטנטינובסקיה ב'שמיר'.

71. יהודי ברית המועצות, 11, עמ' 157.

72. ראיון עם פרידה נטורה, 1986.

73. ח' ניפּוּמְנִיאֶשְׁצ'י, 'סיפורה של משפחה מאודסה', יהודי ברית המועצות, 9 (1985), עמ' 203.

מרק ניפומנישצ'י (בעלה) ויעקב מש.⁷⁴ כך היא מסבירה את המעבר החשוב מפעילות ציונית גרידא לפעילות דתית: 'אני רוצה לציין שכולנו – בעלי, בתי ואני – למדנו בבתי-ספר סובייטיים וחונכנו ברוח של כפירה באלוהים. אולם בשנים האחרונות, לאחר שהכרנו את מורשתנו, שינינו את גישתנו לדברים רבים. הבנו שדרכנו בעולם זה, דרכם של היהודים, שונה לגמרי. אנו רואים עכשיו את אורח חיינו כדרך עבודת הבורא. כיום אני אדם דתי, ואומרת ברכות מדי בוקר.'⁷⁵

אלכסנדר גיסר הוא צעיר יהודי, אף הוא מאודסה, שהגיע לדת היהודית בדרך שונה. הוא נולד ב-1961 ועלה לישראל ב-1983, בהיותו בן 22.⁷⁶ משפחתו הייתה מתבוללת ביותר (גויית, לפי דבריו), הוריו כלל לא ידעו יידיש ולא קיימו מנהגים יהודיים. בקרבת ביתו נמצאה כנסייה נוצרית ומגיל צעיר נהג אלכסנדר לבקר בה והוא אף קיבל מהכומר צלב כמתנה. בואו ליהדות ולתשובה התקיים בתהליך ארוך ופתלתול. עד גיל 15 איש במשפחתו ובין מכיריו לא התייחס באהדה לחיפושיו הדתיים. על השואה ידע גיסר מעט מאוד, אולם הוא התחיל לחפש חומר על הנושא, ועל יהדות וישראל למד דווקא מהספרים הסובייטיים האנטישמיים והאנטי-ישראלים הקיצוניים. ספרים אלו לא סיפקוהו והוא מצא בספריות חומר שונה במהותו, כמו ספריהם של דובנוב וגרץ והאנציקלופדיה היהודית בשפה הרוסית. השפיעו עליו גם שידורי קול-ישראל. ב-1979 הכיר גיסר את משפחת ניפומנישצ'י וקשר קשרים עם הפעילים הציוניים במוסקווה ובלנינגרד. מ-1980 החל גיסר ללמוד עברית. ברגע זה גם חל המפנה המרכזי בחייו ואז החליט לחזור-בתשובה והחל להתמסר ללימוד הדת בלבד. הוא הגיע למסקנה שהעיקר הלב והנפש ולא השכל ונטש את הציונות עוד בהיותו באודסה. לטענתו, אם ציונות משמעותה לחיות בארץ-ישראל, אזי הוא בוודאי ציוני; אולם אם המונח מציין שיטה רעיונית-פוליטית השואפת להפוך את היהודים לעם נורמלי, הרי הוא אנטי-ציוני, שהרי כלל לא חשוב היכן חי יהודי – קובע כיצד הוא חי.

חוזר-בתשובה אחר, יגאל יגודי שנולד ב-1956 במינסק, הגיע לדת היהודית בהשפעת סבו, שלימדו יידיש ומצוות דת. בגיל 16 החל ללכת לבית-הכנסת ומ-1979 התקרב לקבוצה הציונית שפעלה בעיר והחל לארגן בעצמו מסיבות וקורסים ללימוד היהדות.⁷⁷

מקרים בודדים של חזרה-בתשובה היו גם בקרב יהודים אשכנזים שהתגוררו באסיה התיכונה או הגיעו לשם למטרות לימודים אוניברסיטאיים. דרך מעניינת

74. על פעילות ציונית זו באודסה אני עומד בספרי על התנועה הציונית בברית-המועצות 1947 – 1987 (לעיל, הערה 2), וראה גם: מ' גילברט, יהודי התקווה, עמ' 146–147; יהודי ברית המועצות, 9, עמ' 207–208.

75. ח' ניפומניאשצ'י (לעיל, הערה 73), עמ' 205; וראה גם ראיון עם יהודית ניפומניאשצ'י, שנולדה ב-1974. משואה, 4 (1985), עמ' 20–22.

76. ראיון עם אלכסנדר גיסר, 1987.

77. ראיון עם יגאל יגודי, 1986.

במיוחד עבר לאוניד ריס, שנולד ב־1950 בפרוונזה, למשפחה יהודית מתבוללת.⁷⁸ אביו, חבר מפלגה פעיל וראש קתדרה למרקסיזם-לניניזם, ערך לבנו בר-מצווה וניסה להשפיע עליו שיתחתן רק עם יהודייה. ליאוניד עבר התפתחות מהירה כבר בבית-הספר, מחבר קומסומול ל'אנטיסובייטיצ'ק' מובהק. הוא חיפש דרכים לחוגים דיסידנטיים. מלחמת ששת-הימים השפיעה עליו והפנתה את התעניינותו למדינת ישראל. בפרוונזה הוא לא נתקל בבעיות של אנטישמיות, אולם המצב היה שונה בנובוסִבִּירסק, עיר שהוא למד בה שנים אחדות. מסוף שנות השישים החל ריס לחפש חומר על הציונות ומדינת ישראל וללמוד את השפה העברית. קריאה בספרות הרוסית הקלסית (בעיקר דוסטויבסקי וטולסטוי) הפנתה אותו לכיוון הדת, דרך התעניינות בתנ"ך. הוא השיג את התנ"ך ואת ספרו של הרמב"ם מורה נבוכים בתרגום לאנגלית. 'המשכתי לקרוא בתנ"ך', הוא מספר, 'המשכתי בהכנת "עיתון קיר" על נושאי יהדות וציונות למען חברי, אולם הרגשתי שאני נמצא בריקנות נפשית. ב־1971 התחלתי ללכת לבית-כנסת ומצאתי בו זקנים אחדים. עשיתי מאמצים להשיג תנ"ך בעברית וספר תפילות'.⁷⁹ בהמשך הגיע ריס למוסקווה, הכיר את שחנובסקי וקיבל ממנו ספרים אחדים, לרבות ספרים ללימוד השפה העברית. בשובו לפרוונזה הוא הקים אולפן לעברית שלימדו בו מורים אחדים, ביניהם יהודים בוכרים.

דוד גלזמן, שנולד ב־1958 בניקוליב, התגורר ולמד בסמרקנד ולבסוף התגורר בוויילנה,⁸⁰ הוא מקרה מעניין במיוחד של ערבוב השפעות, לעתים השפעות מנוגדות, בהתהוות של זהות דתית-יהודית בברית-המועצות של שנות השבעים. הוריו, אנשי האינטליגנציה הטכנולוגית, דיברו רוסית אך ידעו גם יידיש. באנטישמיות הוא חש כבר בעת לימודיו בבית-הספר. בכיתו לא העלו נושאים יהודיים, וכאשר נהג לשאול את אביו על מדינת ישראל, הוא היה משיב לו: 'נולדנו כאן, הורי נהרגו על אדמה זו – ואנו ניסע לארץ זרה? רק בהגיעו לסמרקנד נתקל גלזמן בקיומה של קהילה יהודית בוכרית ובסדר פסח 1976 הוא החל לבקר בבית-הכנסת. אז גם התעורר אצלו הרצון להכיר את ההיסטוריה היהודית. בהגיעו לוויילנה ב־1979 הוריו כבר שינו את דעותיהם ושאפו לעלות לישראל. במסגרת פעילותו בחוג הציוני בוויילנה, הוא הרחיב את ידיעותיו ביהדות. קשריו עם פעילי לנינגרד, שהחלו ב־1982, ובמיוחד עם סשה שיינין ויצחק קוגן, הביאו אותו לאמונה דתית. הוא ארגן ערבי שבת רבי-משתתפים בביתו ועשה רבות לטיפוח חגי ישראל במשפחות מכיריו. לטענתו לא היה הבדל משמעותי כלשהו בין הפעילים הדתיים לפעילים הלא-דתיים בקבוצה, שהרי הכל התעניינו בדת היהודית.

בשנים 1985–1987, עם עלייתם של החוזרים-בתשובה הפעילים ביותר ובעלי ההשפעה הרבה ביותר, חלה התרופפות בפעילות והצטמצם חוגם של החוזרים-בתשובה. הדבר התבטא במיוחד בערים שהיו ערי-שדה מבחינה

78. ראיון עם ליאוניד ריס, 1986.

79. שם.

80. ראיון עם דוד גלזמן, 1987.

יהודית-דתית, כגון מינסק, מוזיר וקויבישב ובערים שהתרוקנו מאוכלוסייה יהודית לאחר גלי העלייה, כגון וילנה, ריגה וקובנה. איזי ליבלר, מראשי הקונגרס-היהודי-העולמי ויהדות אוסטרליה, שפעל רבות למען יהודי ברית-המועצות מאז שנות החמישים, כותב בדיווח מביקורו בברית-המועצות באוקטובר 1988: 'The national religious group (Machanaim) has been decimated by the *aliya* of its leaders. ... The former Essas group is now almost defunct with only a few remaining adherents'.⁸¹

מצב טוב יותר שורר במחנה חב"ד בברית-המועצות, שכן פעילים בזרם הזה קיבלו הוראה מהרבי להשאיר על משמרתם עד למציאת מחליפים בפעילותם. כך כותב קווין לוריא, דוקטורנט מאוניברסיטת 'בראון' בארצות-הברית, שביקר בדצמבר 1989 בערים אחדות בברית-המועצות לשם איסוף חומר לעבודת הדוקטור שלו:

In Minsk, as in other cities, the forty or fifty elderly religious men help with the local Hebrew study groups, and speak Yiddish with those interested. The local synagogue, recently re-opened and lacking a rabbi, Habbad posters from Israel and copies of 'Sovietish Heimland' line the floors of an otherwise vacated building. In Vilnius, where there also is no permanent rabbi, the old men teach the ten or fifteen newly religious *ba'alee t'shuva* families about the *mitzvot* and *t'filot*. And there are two or three newly religious families, ten or fifteen religious in all and a rabbi imported from Shvut Ami in Jerusalem in three months' interval.⁸²

זהות לאומית ודתית: שלבים ומאפיינים
לאחר בחינת ההתפתחות ההיסטורית של תנועת החזרה-בשובה בשתי תקופותיה, על יסוד כל החומר העובדתי העומד לרשותנו,⁸³ חשוב לעבור מדגימה לניתוח אנליטי כללי וכמותי יותר. כאן השאלה המרכזית העולה מיד היא כיצד ומדוע הגיעו לקבלת הדת היהודית, וברוב המקרים דווקא בצורתה החרדית הקיצונית, צעירים שנולדו ברובם הגדול למשפחות מתבוללות לחלוטין ובעלות מגמות חילוניות מליטנטינות, לעתים גם אנטי-דתיות מובהקות, והיו רחוקים מכל עניין יהודי לאומי או דתי? שלב ראשון: קרקוע בדימוי העצמי השלילי. במדע הפסיכולוגיה

81. *A Contemporary Challenge*, Melbourne 1988, pp. 21-22.

82. K. Lurie, *Soviet Jewry in Jerusalem*, p. XVII.

83. הכוונה לשלושים ראיונות לערך, שנערכו במסגרת מחקרנו על התנועה הציונית בברית-המועצות ולראיונות של סטודנטים העוסקים בנושא של החזרה-בשובה בברית-המועצות. כ-50 ראיונות של קווין לוריא ו-6 ראיונות של דרורה מזור מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בסך-הכל נסקרו 5 עד 8 אחוזים מכלל ראשי משפחות בקרב החוזרים-בשובה שעלו לישראל עד סוף 1989.

החברתית נוהגים להבדיל בין שני סוגים של זהות: זהות ציבורית וזהות עצמית.⁸⁴ הזהות הציבורית כוללת שני יסודות: זהות ציבורית אובייקטיבית, כלומר תכונות היחיד כפי שהן נתפסות אצל זולתו; זהות ציבורית סובייקטיבית, כלומר תפיסתו של היחיד על תדמיתו בעיני הזולת. במחקר זה מעניינת אותנו דווקא הזהות העצמית, שהיא גרסתו הפרטית של האדם על מתכונת תכונותיו, כלומר הדימוי העצמי של האדם. אפשר לומר שהזהות העצמית היא חלק אינטגרלי בזהות הלאומית היהודית, המתבטאת בהכרה משותפת בהשתייכות לגוף אתני בעל עבר משותף, תכונות אופיי משותפות וגורל משותף.

בקרב יהודי ברית-המועצות, במיוחד בחוגים המתבוללים ולעתים אף במשפחות עם מטען חלקי של תרבות יהודית, קיים דימוי עצמי שלילי: יוצרים אותו הסטרֶאוטיפים האנטי־שמיים, שכן הם מעוררים שאלות קיומיות יסודיות המציקות בצורה זו או אחרת לכל פרט ופרט: מי אני? האם אני שונה מהסביבה, ואם כן, כיצד ומדוע? מי גרם למצב זה? כאן נכנסת לתמונה המציאות הפוליטית, הכלכלית והאי־דאולוגית בברית-המועצות – במשך שנים רבות היא הגבירה את מערכת הניכורים השונים ואלו ערערו בהתמדה את הביטחון העצמי של הפרט. בסופו של התהליך הורגשה פשיטת־רגל כללית ואישית ונוצרה ריקנות שהביאה לתהייה ולחיפוש־דרך.

כל המרואיינים, ללא יוצא מן הכלל, ציינו כי האנטי־שמיות הממלכתית (שבאה לידי ביטוי באפליה כלפי היהודים ובתעמולה אנטי־יהודית קיצונית) והאנטי־שמיות העממית (גם אם הם עצמם לא סבלו ממנה אישית) הביאו אותם לכדי יחס של ניכור כלפי המדינות הסובייטיות בענייני כלכלה, חברה ומדיניות חוץ. בתחום האחרון צוינו במיוחד המאורעות ההיסטוריים של הפלישה של צבאות ברית-הברית להונגריה (1956) ולצ'כוסלובקיה (1968), המעורבות הסובייטית באפגניסטן (1979) ובמיוחד המדיניות האנטי־ישראלית הרצופה מראשית שנות החמישים.

שלב שני: מהפך מדימוי עצמי שלילי לדימוי עצמי חיובי. מעצם קיום ההרגשה שהכל זר לי בברית-המועצות, שנוא עלי וגורם לי אי־נחת, בוקעת מיד השאלה הנוקבת בדבר משמעות החיים ודרך־החיים הנאותה. כאן מופיע מיד ובצורה ברורה הגורם הלאומי, כלומר עולה השאלה אם הניכור שלי נובע מהתנגדותי למשטר ולאידאולוגיה שלו או שמא פעלו גורמים נוספים, פרטיקולריים בעיקרם. אצל כל פרט ופרט נערכת מעין השוואה בין התכונות הלאומיות של היהודים לתכונות 'האחרים' והתוצאה נוטה בדרך־כלל לטובת היהודים. אפשר להגיע לתוצאה זו לא רק בדרך הרגשית, הקלה־יחסית, אלא גם בשאיפה להכיר את עצמך ואת עמך. מתחיל אפוא תהליך של חיפוש מידע, מתוך רצון להתעמק ולהבין, כדי לענות על השאלה 'מי אני?'. התהליך הוא כמובן תהליך אינדיווידואלי, פתלתול ומורכב, הפועל בצורות שונות ומשונות, בהתאם למצבו של כל פרט ופרט.

שלב שלישי: חיפוש עצמי. השלב השלישי הוא ללא ספק השלב המכריע

84. ראה ליתר פרט את מאמרי 'זהות לאומית, עליה, נשירה וירידה בקרב יהודי ברית המועצות', שבות, 10 (1984), עמ' 7-27.

במעבר מזהות לאומית חלקית ומעורפלת ומהזדהות לאומית מזערית אל הכרת ההשתייכות לעם היהודי. אומנם את ההכרה הזאת חוללו גורמים שליליים (סטראוטיפים אנטישמיים), אולם היא הולכת ומקבלת תכנים לאומיים מובהקים יותר ויותר. כמעט כל המרואיינים בשלוש הסדרות של הראיונות שצוטטו כאן דיברו על תהליך של חיפוש עצמי והתעניינות בשורשים שהחל אצלם בשלב מסוים בחייהם. הם שאלו את עצמם: 'האם אני יהודי? האם אני יהודי לפי הדרכון הפנימי? האם אני יהודי לפי הסביבה או לפי בחירתי החופשית? מגיעה שעת ההכרעה בדבר הכיוון לחייהם. האלטרנטיבות הקיימות בשנות השבעים והשמונים הלכו והצטמצמו בין ניסיון 'להצלם' מבחינה לאומית-יהודית, אף במחיר התנצרות, ובין חזרה ליהדות במלוא מובן המלה, בלי להכריע עדיין באשר לפתרון הרדיקלי המעשי בעתיד.

שלב רביעי: מהרהורים והתחבטויות לקבלת פתרון אלטרנטיבי. זה השלב של הצטרפות לקבוצות, לחוגים, לאולפנים וכדומה, כדי ללמוד יהדות, שפה, מסורת בצוותא. שלב זה של פעילות קולקטיבית להעשרת המטען התרבותי-לאומי הוא גם השלב האחרון בפעילות כללית ומשותפת עם לא-דתיים; שהרי מכאן מתחילה ההתפלגות בקרב היהודים המתבוללים-לשעבר, בין הפונים לציונות חילונית או בוחרים בפתרון ההגירה ובין אלה המחפשים תשובות נוספות ומשלימות ליהדותם. כמובן, המעבר לאמונה דתית צרופה ותובענית אינו קל לכל אלה שקיבלו וסיגלו במשך שנים את העקרונות ההומניסטיים-חילוניים הכלל-אנושיים של התרבות המערבית. במיוחד קשה לקבל את הכלל שיהדות המקרא היא הבסיס והמודל לחיים בעולם המודרני. לעומת-זאת, האמונה בתפקידו של אלוהים כליידי, הגומל על מעשים טובים ומעניש על מעשים רעים; האמונה שאם תציית למצוות התורה, הגוי לא יוכל עוד להרע לך; האושר הגדול להשתייך לעם נבחר שהובטחה לו ארץ-ישראל והאמונה בביאתו הקרובה של המשיח – כל אלה בוודאי יכולים להיות תגמול נאות ופיצוי על הקשיים. המאמין החדש מרגיש, כך ציינו מרואיינים מסוימים, כאילו הוא 'נולד מחדש', פותח דף חדש ומתחיל חיים חדשים בכל'.

שלב חמישי: הצטרפות לקהילה דתית. כאן אנחנו יכולים לראות את ההבדל בין התקופה הראשונה של החזרה-בתשובה, כאשר לא היו עדיין חוגים או קהילות של חוזרים-בתשובה, ובין התקופה השנייה, החל מהמחצית השנייה של שנות השבעים ובעיקר בשנות השמונים, כאשר הקהילות כבר מאורגנות היטב ופועלות לקליטת חוזרים-בתשובה המחפשים לעצמם 'בית'.

למעשה ההצטרפות לקהילה דתית (קבוצה, חוג, זרם) היא בבחינת מעבר אל תת-תרבות חדשה ולפי עמנואל סיון אל 'תרבות מובלעת'. היא כרוכה בנייתוק מהחברה הסובבת שהאדם גדל והתחנך בה, ואפילו מחברים בקבוצה הציונית, גם אם החוזר-בתשובה ממשיך עדיין לפעול עצמם במשותף לאורך כבירת-דרך מסוימת. המעבר המהפכני והרדיקלי הזה כרוך בקשיים נפשיים וגופניים רבים והוא דורש אומץ ונחישות בלתי-רגילים; הוא אף כרוך לעתים גם במשברים נפשיים קשים. לעומת-זאת, בסופו של התהליך מצפה לחוזר-בתשובה מקום מבטחים חמים ונעים, מפלט מהעולם המנוכר.

מי הם בעצם החוזרים-בתשובה מבין יהודי ברית-המועצות בעשרים השנים האחרונות? כמובן, אם היו ברשותנו נתונים מלאים על האוכלוסייה כולה או לפחות מִדְגָם מייצג מבחינה מדעית, היינו יכולים לענות על השאלה בצורה מלאה ומבוססת יותר. יחד-עם-זאת, המרואיינים היו הפעילים המרכזיים מבין החוזרים-בתשובה בברית-המועצות, ולפיכך אין ספק שהם מייצגים את האוכלוסייה הזאת. ראשית, רוב החוזרים-בתשובה הגיעו לאמונה דתית ממשפחות מתבוללות – 43 אחוזים ממשפחות מתבוללות לחלוטין, 23 אחוזים ממשפחות מתבוללות-למחצה (כלומר משפחות בעלות מִטְעָן מצומצם של תרבות יהודית), והיתר באו מבית יהודי. אם נבחן רק את המרואיינים שהגיעו לחזרה-בתשובה בשנות השמונים, שיעורם של בני המשפחות המתבוללות יהיה גבוה יותר בהרבה.⁸⁵ שנית, לפנינו שכבה צעירה-יחסית; כ-57 אחוזים מהם היו בני עשרים-שלושים בעת החזרה-בתשובה, 26 אחוזים היו בני שלושים-ארבעים ורק 17 אחוזים מהם עברו את גיל הארבעים. שלישית, מבחינה גֵאוֹגְרָפִית 70 אחוזים מהחוזרים-בתשובה התגוררו במוסקווה (53 אחוזים) ובלנינגרד (17 אחוזים) וכ-30 אחוזים התגוררו בערים אחרות (כ-10 אחוזים באודסה). למעשה, כנראה 80 אחוזים לערך התגוררו במוסקווה ובלנינגרד בלבד. לבסוף, מדובר בשכבה משכילה במיוחד, שהרי כ-85 אחוזים מהמרואיינים היו בעלי השכלה אוניברסיטאית ואחרים היו בעלי השכלה גבוהה חלקית. הרוב המכריע מבין החוזרים-בתשובה שרואיינו עסקו במדעי הטבע (פיסיקה בעיקר) ובטכנולוגיה (הנדסה בעיקר).⁸⁶ נראָה שזה המצב, פחות או יותר, באשר לכלל הציבור של החוזרים-בתשובה בברית-המועצות.⁸⁷ אולי כדאי לציין שתמונה כללית זו דומה לתמונה בתנועה הציונית בכללותה בתקופה הנדונה כאן והיא נובעת במידה רבה מהרכב המקצועות של האוכלוסייה היהודית בדור האחרון.

ציונות, אי-ציונות ואנטי-ציונות

התגבשות רוב הקהילות הדתיות של החוזרים-בתשובה התרחשה בחיק התנועה הציונית בברית-המועצות, החל מהמחצית השנייה של שנות השבעים ובעיקר

85. כל הנתונים בחלק זה מתייחסים לשלושים הראיונות שקיימנו, אולם תמונה דומה מתקבלת גם מהראיונות של לוריא ומזור.

86. חלק ממשנתפי הדיון המוזכר ב'שמיר' אף ניסו לתת הסבר 'מדעי' לתופעה זו של נטייה לדת דווקא אצל העוסקים במדעי הטבע והטכנולוגיה. כך, למשל, טען דניאל פֶּלְגֶקֶר: 'בכל אופן הבנו שקיימים דברים מסוימים מחוץ למדע, שהמדע כלל לא שייך להם. זאת היתה אחת מאותן הסיבות שהביאתנו לתשובה, דווקא מדעי הטבע תרמו לכך שהתחלנו לחפש תשובות על שאלות קיומיות מרכזיות מחוץ למדע'. *Vozrozhdenie*, 11 (1989), p. 109-110.

87. זאב וגנר טוען לעומת-זאת, שבעלי-תשובה רבים מיוצאי רוסיה הם אנשים חסרי-השכלה גבוהה כלשהי, אולם הוא איננו מביא נתונים או כל הוכחה אחרת לדבריו. ואומנם בעל-תשובה אחר ממוסקווה, מיכאל שניידר, השיב לו כי לדעתו וגנר טועה. ראה שם, עמ' 109.

מראשית שנות השמונים. כמובן, במקרים מעטים התחוללה תופעת החזרה-בתשובה מחוץ למסגרת של ההתארגנויות הציוניות. הדוגמה הבולטת לסוג זה של חוזרים-בתשובה הוא אולי הרב של בית-הכנסת הגדול במוסקווה, אדולף שייביץ.⁸⁸ על-כל-פנים, קשה להעלות על הדעת גיבוש של הקהילות הדתיות בכרית-המועצות, ולא רק במוסקווה ובלנינגרד אלא גם בערים האחרות, ללא המסגרת של התנועה הציונית, שהייתה לפעילות דתית ואפשרה לחבריה הדתיים לפעול למען חזרה-בתשובה. כפי שראינו, תפקיד חלוצי בגיבוש החוזרים-בתשובה מילאו במוסקווה אליהו אסאס, ולדימיר שחנובסקי, מישה נודלר, ארי וולבובסקי, מיכאל שניידר וגרגורי רוזנשטיין,⁸⁹ ובלנינגרד יצחק קוגן וגרגורי נסרמן.

התגבשות של קבוצות החוזרים-בתשובה בכרית-המועצות לפי זרמים דתיים החלה למעשה רק בשנות השמונים. עם-זאת, כפי שראינו, ניכרה הסתנפות מסוימת של החוזרים-בתשובה כבר בתקופה הראשונה, בשנות השבעים. בשנות השמונים נוכל למצוא בין החוזרים-בתשובה כמעט את כל הזרמים הדתיים הקיימים במדינת ישראל. האומנם מדובר בהעתקה כמעט מְכֻנֵּית של המפה הדתית הישראלית אל ברית-המועצות?

עד סוף שנות השמונים פנו החוזרים-בתשובה דווקא לאורתודוקסיה הדתית הפונדמנטליסטית או הלאומנית; הם לא פנו לזרמים דתיים מתונים יותר, כמו הזרם הקונסרווטיווי או הזרם הליברלי (הרפורמי), הרווחים ביהדות התפוצות ובמידה פחותה גם בישראל. התפתחות זו היא עובדה היסטורית ברורה והיא דורשת הסבר. מושמעת טענה כי שני הזרמים המתונים לא נקלטו כלל בקהילות החוזרים-בתשובה הואיל ומלכתחילה לא הייתה לזרמים אלו אחיזה כלשהי ביהדות ברית-המועצות. טענה זו איננה משכנעת, אם-כי יש בה גרעין של אמת; שהרי בהחלט יתכן כי שני זרמים אלו היו יכולים להשפיע על החוזרים בתשובה, אילו היו מקדישים לכך יותר מאמץ ואמצעים ופועלים כמו תנועות חב"ד ו'מזרחי', שחידשו את פעילותם בכרית-המועצות החל מהמחצית השנייה של שנות החמישים; ואומנם, מ-1990 התחילה פעילותו של הזרם הרפורמי בכרית-המועצות. נראה לנו אפוא כי את ההסבר לנטייה הברורה של החוזרים-בתשובה בכרית-המועצות לפונדמנטליזם דתי יש לחפש במקום אחר.

88. אדולף שייביץ נולד ב-1937 בחברובסק. אביו היה קשור לפעילות ההתיישבות היהודית בפירוביד'אן. הוא למד הנדסה וביתו לא היה בית דתי. בגיל מבוגר-יחסית הוא החליט כי עליו ללמוד עברית כדי לקרוא את התנ"ך. ב-1968 הוא נסע למוסקווה ונפגש עם הרב לוויין, שהציע לו ללמוד בישיבת 'קול יעקב', אולם רק ב-1972 הוא הגשים רעיון זה. ראה: מעריב, 13.11.1987; ידיעות אחרונות, 10.4.1987.

89. רוזנשטיין נולד ב-1938 בקרדיצ'ב. הוא ד"ר בכיפיסיקה וזכה להשגים בעיסוקו המדעי. ב-1973 חל מפנה בחייו, שהושפע לא מעט ממלחמת יום-הכיפורים ומתמורות פנימיות שבשלו אצלו כבר שנים אחדות. בראשית דרכו הוא פעל בחוגים הציוניים, ורק אחר-כך עבר לפעילות בחוגי חב"ד. ידיעות אחרונות, 19.1.1990.

ראשית, חשוב לזכור את הרקע של האידיאולוגיה שרווחה בברית-המועצות: גם האמונה הקומוניסטית וגם האמונה הדתית הן אידיאולוגיות טוטליות, המספקות תשובות על כל שאלות החיים והמחשבה: האחת התיימרה להיות 'מדעית' והשנייה הייתה טוטלית מעצם טבעה כ'אמונה מוחלטת' שאין לערער עליה. שנית, גם היהדות הפונדמנטליסטית וגם הקומוניזם הם 'דתות אֶסְכְטוֹלוֹגִיּוֹת' – האחת חותרת אל אחרית הימים של החברה הקומוניסטית האל-מעמדית והאל-לאומית והשנייה צופה אל ימות המשיח. שלישית, בשני המקרים יש תפקיד מרכזי ולעתים גם תפקיד עליון למנהיג הכריסמטי – בדת היהודית ובעיקר ביהדות החסידית רווחת הערצת הרבי או הצדיק ובמשטרים הקומוניסטיים נהגו במשך תקופה ארוכה לנהל פולחן-אישיות סביב דמותו של מנהיג המפלגה. רביעית, לפנינו מַעְבָר כמעט 'טבעי' מצורת חיים אוטוריטריית והיררכית אחת לצורת חיים שנייה, ויש לשים-לב לזאת יחד עם כל ההבדלים הקיימים בכל-זאת בין שתי צורות האמונה. חמישית, שתי צורות החיים מבוססות על מערכת של הנחיות ברורות הקובעות מה מותר ומה אסור ומסתמכות על שיטה של 'שכר' ו'עונש'. שישית, בשני המקרים אנו מוצאים התנגדות מוחלטת לפלורליזם מכל סוג שהוא – קשה לקיים פלורליזם למול 'מדע' ו'אוטופיה' או 'תורה מסיני', שמקורה אלוהי והיא איננה סובלת אידיאולוגיות של בני-אנוש גם אם הם נולדו בצלם. לבסוף, שתי 'הדתות' מבוססות על מיליטנטיות אישית חזקה והתגייסות מוחלטת.

אם נרצה לסכם נקודות אלו ולהוסיף להן פן פסיכולוגי, נוכל לומר שמבחינות רבות המַעְבָר מאמונה לאמונה הוא מַעְבָר קל יחסית, שהרי בשתיהן מתקיימים הקומפלקסים הפסיכולוגיים הידועים של 'שחור ולבן', 'שנאה ואהבה', 'מי שלא עמנו הוא נגדנו' וכדומה. כך האהבה לקומוניזם נהפכת ל'שנאה יוקדת לכל דבר שרק מזכיר אותו'.⁹⁰

תנועת חב"ד היא ללא ספק הזרם הדתי המשפיע ביותר בברית-המועצות, שכן היא פועלת כמעט ללא הפסקה מראשית הקמתו של המשטר הסובייטי. עם-זאת, כפי שכבר צוין, התנועה הזאת פעלה בזהירות רבה ובשיטות מיוחדות שפיתחה, והיא הגבילה את עצמה כמעט אך-ורק למאמיניה. המגמות 'המיסיונריות' שלה היו קיימות אומנם, אך הן לא מומשו בברית-המועצות עד שנות השבעים המאוחרות. אפשר לומר שהמְפָנָה חל במידה רבה בהשפעת החוזרים-בתשובה שעלו מברית-המועצות לישראל והתאגדו בארגון האקדמאים 'שמיר' בראשותו של פרופ' בֶּרְנוֹבֶכֶר. פעילותם הענפה, האמצעים הכספיים שהועמדו לרשותם, קִשְרֵיהֶם עם אנשי חב"ד בברית-המועצות והחומר שהם העבירו לשם הם שנתנו תנופה לפעילות של חב"ד בקרב הפעילים הציוניים בברית-המועצות. קשה להעריך את מְשָקְלָם הסטטיסטי והסגולי של אנשי חב"ד בין החוזרים-בתשובה, אולם אין ספק שהם רבע עד שלישי

90. נושאים אלו, הנחקרים בספרות של הפסיכולוגיה החברתית, דורשים כמובן מחקר מיוחד באשר ליהודי ברית-המועצות והחוזרים-בתשובה. כאן מטרתנו הייתה רק להצביע על עצם קיומם.

מכל החוזרים-בתשובה במוסקווה ובלנינגרד ויש להם השפעה רבה גם בערים אחרות. האנשים הבולטים שעמדו במשך שנים בראש הפעילות בקרב חסידי חב"ד היו: נגנר, שחנובסקי, שניידר, רוזנשטיין, קוגן ובזמן האחרון ארי לוקצקי. הזרם השני בין החוזרים-בתשובה הוא זרם המתנגדים, הקרובים לאגודת-ישראל. אליהו אסאס הוא האיש שטיפח את הפעילים בזרם זה והקים אותו למעשה. הוא עמד בראש הפעילות הדתית במוסקווה עד עלייתו לישראל בינואר 1986 ושניים מעוזריו הקרובים היו אלכסנדר אטרמן וגרגורי וסרמן. זרם זה נחלש בשנים האחרונות. קבוצת 'מחניים' היא הזרם הדתי השלישי, שהתפתח בעיקר בשנים האחרונות. השם של הקבוצה מסמל את הקשר ואת אחדות הפעולה בין ירושלים למוסקווה והוא מזכיר בוודאי את בטאנו של הרב שלמה גורן. קבוצת 'מחניים' היא זרם דתי-לאומי המקורב פוליטית למפד"ל והוא בעל נטייה ברורה לגוש-אמונים. עובדה זו בלטה במיוחד עם הצטרפותם של החוזרים-בתשובה מקבוצה זו ליישובים של גוש-אמונים בשטחים לאחר עלייתם לישראל. בין המנהיגים החשובים של קבוצת 'מחניים' שכוחה גבר בשנים האחרונות: פולונסקי, חולמניסקי, דשכסקי, קרה-איונוב, וולבובסקי ואדלשטיין.

חוזרים-בתשובה לא רבים משתייכים לחוגים אחרים ביהדות הדתית החרדית, ואפשר למצוא בהם חסידים של הרבי מסטמר, המנהיג הדתי האנטי-ציוני והאנטי-ישראלי הקיצוני. אחדים מהם נמנים עם תומכיו של הרב כהנא, שפעילותו כראש הליגה למען יהודי ברית-המועצות בארצות-הברית התקבלה באהדה רבה אצל חלק מהפעילים הציוניים ובוודאי אצל החוזרים-בתשובה.

כאמור, בשנתיים האחרונות החל להתהוות הזרם הרפורמי ביהדות ברית-המועצות, בהדרכת רבי משה טוטנאך מירושלים. זינובי קוגן עומד בראש הקבוצה המוסקוואית, שארגנה באפריל 1991 סמינריון על היהדות.⁹¹ הפעילות הענפה של החוזרים-בתשובה, שהחלה במחצית השנייה של שנות השבעים והתרחבה בצורה ניכרת בשנות השמונים, היא פעילות מגוונת למדי ההולכת ולובשת צורות חדשות. ביריעה הקצרה של מאמר זה נוכל לעמוד עליה בקצרה בלבד.

פעילות סמיזדטית: כאמור, אליהו אסאס היה אחד הראשונים מבין החוזרים-בתשובה שהתחיל לפרסם מאמרים על נושאים דתיים בסמיזדט היהודי של התנועה הציונית. אם נקרא בעיון את כרכי הסמיזדט היהודי מ-1969 נראה כי בכתיבה הראשונים עתון ווסטניק איסחודה לא נמצא כלל חומר על הנושאים הדתיים. כתבי-העת הראשון שפרסם על נושאים אלו היה היהודים כברית-המועצות והלכו בעקבותיו כתבי-העת הסמיזדטיים: עברית, תרבות, חיים, עברית שלנו, האלמנך הלנינגרדי היהודי ובזמן האחרון האלמנך היהודי ההיסטורי (מוסקווה, מ-1987), שרות הלב (אוסף של מאמרים מתורגמים מאנגלית), הפולקלור היהודי בניימנו (לנינגרד, מ-1986) והלוח היהודי (מוסקווה, 1988). על כך אפשר להוסיף קובצי מאמרים דתיים מובהקים כדוגמת רבי יוסף דב הלוי סולובייצ'יק בעריכת ש'

91. *Ma nishma*, 8.4.1991.

טובין, שהופיע ברוסית במוסקווה, ב־1988. גרגורי רוֹזְנֶשְׁטֵיין ומיכאל שניידר הכינו ספר בשם אני מאמין המוקדש לדת היהודית ורוזנשטיין כתב ספר נוסף שנועד במיוחד לנשים.

המאמרים הראשונים שהופיעו בסמיז'ט היהודי על נושאים דתיים היו בעלי אופי כללי, אולם מסוף שנות השבעים מאמרים אלו עוסקים יותר ויותר בסוגיות שונות של הדת היהודית. מגוון הנושאים הוא רחב מאוד: מסורות דתיות, יהדות ומוסר, שאלות הלכה, חגים יהודיים (פורים, פסח, סוכות, חנוכה, שבועות, יום כיפור), לוח שנה ועוד.

פעילות סביב בית-הכנסת: פעילות זו התנהלה סביב בתי-הכנסת 'הרשמיים' או אלו שהוקמו באופן עצמאי, בעיקר בתי-כנסת של תנועת חב"ד, כדוגמת בית-הכנסת במרינה רושצ'ה, מוסקווה. גם הוקמו מניינים מיוחדים של חוזרים-בתשובה, במטרה ברורה ללכד את השורות ולשמור על אוטונומיה מוחלטת מהשלטונות, שפיקחו עד לאחרונה על בתי-הכנסת 'הרשמיים'. מ־1991 גם נעשות פעולות רבות להחזרת בניינים מוחרמים של בתי-כנסת לרשות הקהילות הדתיות, ונערך מאבק הפגנתי של אנשי חב"ד להחזרת ספרות תורנית הנמצאת כיום בספרייה על-שם לנין במוסקווה.

פתיחת ישיבות: נוסף לפעולות במסגרת הישיבה 'קול יעקב', נפתחו ישיבות חדשות בשנים האחרונות. הגדיל לעשות בתחום זה הרב עדין שטיינזלץ מישראל, שהצליח להקים ישיבה בראשית 1989, בשיתוף-פעולה עם האקדמיה הסובייטית למדעים. תוכנית הלימודים בישיבה כוללת תנ"ך, גמרא, הלכה ועברית, ובשיעורי ערב נלמדים חומש, היסטוריה יהודית וקורס כללי ביהדות. הלימודים מיועדים להכשרת מורים ורבנים. מורי הישיבה החדשה היו הרב פרופ' ריג'ר מאוניברסיטת ניו-יורק, הרב גדליהו רבינוביץ מירושלים, הרב יחיאל פופקו משיקגו והרב אורי קלפין מירושלים.⁹² בשנים 1990–1991 נפתחו ישיבות חדשות בערים אחדות, והמימון להן והמורים המלמדים בהן מקורם בישראל ובקהילות יהודיות בתפוצות. שימוש בקבוצות הלימוד ובאולפנים: בשנות השמונים נעשו מאמצים מיוחדים להחזיר לאולפנים ולקבוצות הלימוד של התנועה הציונית בברית-המועצות נושאים דתיים מובהקים במקום נושאים תרבותיים-פולקלוריסטיים כלליים, כפי שהיה נהוג קודם. גם הוקמו קבוצות עצמאיות ללימוד תורה, כדי ללכד בצורה ברורה יותר את החוזרים-בתשובה. זאת מגמה חדשה של התבדלות מסוימת ושאיפה להקים תת-קבוצות (קהילות) דתיות.

פעילות בקרב קבוצות התרבות והפולקלור היהודיות: פעילות זו התרכזה בלהקות חובבים של 'הפורים שפיל' למיניהן, בארגון פסטיוולים לשירה היהודית במסגרות הקיימות ובתחרויות הזמר היהודי שהחלו להתקיים מסוף שנות השבעים.

שיתוף-פעולה עם 'השליחים': הזרמים הדתיים בישראל ובתפוצות (בעיקר ארצות-הברית, בריטניה, צרפת וקנדה) שולחים בשנים האחרונות יותר

92. ידיעות אחרונות, 19.1.1990, גיליון יום שישי, עמ' 30.

ויותר שליחים וכן התרבו ביקוריהם של רבנים. יתר-על-כן, הביקורים בשנים הקודמות היו קצרים ועתה הביקורים נמשכים לעתים חודשים אחדים. חשוב לציין כי בין הרבנים האורחים שפעלו בין החוזרים-בתשובה היו רבנים ידועי-שם כדוגמת הרב היימלין, הרב ריבקיין, הרב פֶּלְפֶּהן והרב גרינבלט. נוסף ללימוד והדרכה עסקו הרבנים האורחים בגיורים ובעריכת גיטין.

קבוצות החוזרים-בתשובה קיבלו בשנים האחרונות תמיכה כספית מוגדלת מהורמים הדתיים שהן משתייכות אליהם. כך, למשל, הוקמו בישראל גופים מיוחדים של החוזרים-בתשובה מברית-המועצות, המסייעים לתומכיהם בברית-המועצות: 'שמיר' של חב"ד, 'שבות עמי' של אגודת-ישראל ו'מחניים' של המפד"ל. אין ספק כי כיום תרומתם בהכנת חומר והעברתו לברית-המועצות-לשעבר, ביעוץ ובסיוע אחר היא תרומה מכרעת להמשך הפעילות הדתית של החוזרים-בתשובה שם. שימוש בשיטות דיסקטיות חדשות: החוגים הדתיים היהודיים בברית-המועצות החלו להשתמש בשיטות דיסקטיות חדשות, שהוכנו במיוחד בארצות-הברית על בסיס הניסיון שהצטבר שם בפעילות ההחזרה-בתשובה. ניכרת פעילות ענפה לסיפוק צורכיהם של המקיימים את מצוות הדת – בענייני שחיטה ומילה, בבניית מקוואות ובשמירה על בתי-הקברות. פעילות זו נהפכת לפעילות המרכזית של החוזרים-בתשובה בשנים האחרונות.

סיכום

במחקרנו מצאנו שני סוגים של הסברים להתהוות תופעת החזרה-בתשובה בברית-המועצות והתמדתה. בסוג הראשון, המְטפיסי באופיו ובמהותו, הודגשו גורמים שאי-אפשר כלל לבוחנם בחינה רציונלית-מחקרית: 'נס משמיים', 'התגלות השם', 'אצבע אלוהים' וכדומה. לעתים רחוקות הסברים אלו מופיעים בלבד רציונליסטי יותר; אומנם גם בהם נקודת-המוצא ההסברית היא 'הפְּנִיָה מלמעלה', אולם בעלי ההסברים מודים גם בגורמים גשמיים שהשפיעו על תהליכי החזרה-בתשובה והאיצו אותם, כמו למשל מוטיבציה לאומית מזה ואנטישמיית חזקה מזה.

גם ההסבר הרציונלי-ניתוחי איננו קל או חד-ממדי, שהרי גם מנקודת-מוצא זו צצה מִיָּד שאלה נוקבת אם לפנינו גילוי נוסף של המחזוריות ההיסטורית. אם כך הם פני הדברים, יש להסביר את התופעה של החזרה-בתשובה במסגרת עלייתו והתחזקותו של הפונדמנטליזם הדתי בתקופה הפוסט-מודרנית של ימינו, שהיא במידה מסוימת הקוטב-שכנגד לתופעה האוניוורסלית של החילון בתקופת המודרניזציה. נראָה לנו כי בשלב היסטורי מוקדם זה של התפתחות התופעה של החזרה-בתשובה והתפתחותה בברית-המועצות-לשעבר בפרט עלינו להסתפק במסקנות חלקיות ומוגבלות באופיין. יחד-עם-זאת, מחקרו של עמנואל סיוון מראה קיום תופעה כמעט כלל-עולמית של התחזקות הזרמים הפונדמנטליסטיים בדתות העיקריות, ולא רק באיסלם, שהפונדמנטליזם הרווח בו התבלט במיוחד לאחר הניצחון של האימפריה חומיני באירן והשגִיָּה של חזית ההצלה המוסלמית באלג'יריה.

תופעת החזרה-כתשובה בברית-המועצות נוצרה לאחר שהתהווה שם חלל רוחני-אידיאולוגי, עקב התמוטטות של האידיאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית ועמה אובדן הלגיטימציה של המשטר הקומוניסטי ושאר המסגרות הכלכליות והחברתיות. גם אוירת התוהו-ובוהו שהתפשטה בברית-המועצות – חששות כבדים מפני הבאות, תחושות כי 'האדמה רועדת' והכל מתערער והולך' – היא סיטואציה היסטורית מתאימה במיוחד לחיפושי מוצא ודרך, לרבות בקשת פתרונות טוטליים כאמונה דתית מרגיעה ומבטיחה.

התגברות התודעה הלאומית-ציונית סייעה אף היא, כפי שראינו, לתנועות החזרה-כתשובה שפעלו במסגרת התנועה הציונית בברית-המועצות. אף-על-פי-כן, במקרים מסוימים תנועות החזרה-כתשובה מתיימרות 'לעבור' את הציונות ולתת תשובות יסודיות יותר לכל בעיות החיים הפרטיים והציבוריים.

יש לבחון את תופעת החזרה-כתשובה ביהדות ברית-המועצות גם על רקע התגברות הנטייה הכללית בברית-המועצות אל הדת, הרווחת בין הרוסים ובני הלאומים האחרים שם. לדעתי תופעה זו היא אחת התופעות החשובות ביותר בברית-המועצות-לשעבר ויש לה משמעות רבה לעתיד. עם-זאת, אין התאמה ישירה וברורה בין שתי התופעות והן יותר תופעות חופפות, שיש להן נקודות-מגע ומתקיימת ביניהן אף השפעה מסוימת, עקב הזיקה של שתיהן לרקע דומה – יותר משבצים שנות מאבק חורמה אנטי-דתי שניהלו השלטונות הסובייטיים.

תקופה ארוכה יחסית של ישיבה בסרוב, על כל המשתמע מכך (קשיים חומריים, הרגשה של חוסר אונים, בדידות וסכנות שונות, היא גורם נוסף שתרם להתהוותן של תנועות החזרה-כתשובה. הלחץ הנפשי שנוצר עקב כך פעל ליצירת 'ההפך פסיכולוגי' ועורר את הצורך ב'אמונה טוטלית' חלופית; גם החוזרים-כתשובה עצמם, ובעיקר מנהיגיהם בעלי-הכישורים והכריסמה הטבעית, חיזקו את אמונתם של בני קהילותיהם, ולכך תרמה גם היהדות החרדית והיהדות הדתית-לאומית בישראל ובתפוצות. תרומה זו הייתה לעתים בעלת חשיבות מכרעת להרחבת הפעילות בשנות השמונים.

לבסוף, יש לבחון את תופעת החזרה-כתשובה גם על רקע חולשתה היחסית של התנועה הציונית בברית-המועצות בשנות השמונים, לאחר שעזבוה פעילים מרכזיים עם עלייתם לישראל; הנשארים לא יכולים היו או לא רצו לעמוד במאבק נגד ארגוני החוזרים-כתשובה, מפאת הנזק הפוליטי והלאומי שמאבק כזה עלול היה לגרום. גם יחסי הידידות בין הפעילים השונים מנעו מאבק חורמה נגד החוזרים-כתשובה.⁹³ אולי הדוגמה הבולטת ל'התקפלות' מסוימת של ההנהגה הציונית הלא-דתית בברית-המועצות היא מסירת התפקיד של יושב-ראש התנועה המאורגנת לידי לב גורודצקי, תלמיד בישיבתו של הרב שטיינזלץ, בצורה כמעט רשמית. אולי גם קיים גרעין של אמת בטענת החוזרים-כתשובה כי הם הגורם הדומיננטי והמוביל כיום

93. שם, 24.3.1990, גיליון יום שישי, עמ' 27.

בתנועה הציונית בכרית-המועצות-לשעבר. אף-על-פי-כן, עניין זה, כמו עניינים רבים אחרים בכרית-המועצות-לשעבר, נמצא בתנועה מתמדת עקב השתנותם המסחרת של המאורעות.